

a | MÁSTER
UNIVERSITARIO
EN DERECHO AMBIENTAL

Roser Torregrosa Serquera

**LA PINYOLÀ: UNA CONSTANT INTERVENCIÓ
ADMINISTRATIVA CONTRA NATURA**

TREBALL DE FI DE MÀSTER

Dirigit pel Dr. Juan Ramón Fallada García-Valle

**Tarragona - València
2022**

Resum.- Aquesta anàlisi té per objecte l'estudi crític del Decret 40/1993, de 8 de març, del Govern Valencià, sobre mesures experimentals per a limitar la pol·linització creuada en les plantacions de cítrics, així com els vint-i-un que li són successius. Per comprendre la transcendència del conflicte econòmic, social i ambiental que porta implícita aquesta normativització, coneguda comunament com "la pinyolà", cal, en primer lloc, conèixer el pes del sector cítricol dins del País Valencià i, en segon, el de l'apícola, sent aquest context essencial per poder interpretar el que la citada legislació comporta a escala autonòmica.

Paraules clau.- Citricultura; apicultura; pol·linització creuada.

Resumen.- Este análisis tiene por objeto el estudio crítico del Decreto 40/1993, de 8 de marzo, del Govern Valencià, sobre medidas experimentales para limitar la polinización cruzada en las plantaciones de cítricos, así como los veintiuno que le son sucesivos. Para comprender la trascendencia del conflicto económico, social y ambiental que lleva implícita esta normativización, conocida comúnmente como "la pinyolà", hace falta, en primer lugar, conocer el peso del sector cítricol dentro del País Valencià y, en segundo, el del apícola, siendo este contexto esencial para poder interpretar lo que la citada legislación comporta a escala autonómica.

Palabras clave.- Citricultura; apicultura; polinización cruzada.

Abstract.- This analysis is aimed at carrying out a critical study on the Decree 40/1993, of March 8, from the Valencian Government on experimental measures to restrict cross pollination in citrus orchards, as well as on the succeeding 21 decrees. In order to comprehend the major economic, social and environmental conflicts that such regulation (commonly referred to as "la pinyolà") involves, we deem important to understand the relevance that the citrus fruit sector bears within the País Valencià in addition to that of the apiculture sector. This will provide the key context to fully interpret what the aforementioned legislation entails at a regional scale.

Keywords.- Citriculture; apiculture; cross pollination.

ÍNDIX

INTRODUCCIÓ	6
TÍTOL I.- EL PAÍS VALENCIÀ: UN TERRITORI PREDOMINANTMENT CITRÍCOLA	8
1.- Origen i dispersió dels cítrics	9
2.- La citricultura com a sector essencial autonòmic	11
3.- La complexitat de la regulació agrícola: el Dret agrari	20
TÍTOL II.- LA SUBSISTÈNCIA DE L'APICULTURA AL PAÍS VALENCIÀ	26
1.- Una tradició prehistòrica	27
2.- L'apicultura, un patrimoni imprescindible	31
3.- Les abelles i l'apicultura en el Dret	38
TÍTOL III.- LA PINYOLÀ: QUAN LA REGULACIÓ PÚBLICA CONFRONTA DOS SECTORS	43
1.- El Decret 40/1993, de 8 de març, del Govern Valencià sobre mesures experimentals per a limitar la pol·linització creuada en les plantacions de cítrics	46
2.- Una constant intervenció administrativa.....	52
2.1.- Decret 49/1994, de 7 de març, del Govern Valencià, sobre mesures per a limitar la pol·linització creuada en plantacions de cítrics	54
2.2.- Decret 33/2000, de 28 de març, del Govern Valencià, sobre mesures per a limitar la pol·linització creuada en plantacions de cítrics ..	56
2.3.- Decret 37/2001, de 13 de febrer, del Govern Valencià, sobre mesures per a limitar la pol·linització creuada en plantacions de cítrics ..	57
2.4.- Decret 29/2002, de 26 de febrer, del Govern Valencià, sobre mesures per a limitar la pol·linització encreuada entre plantacions de cítrics	59
2.5.- Acord de 26 de març de 2010, del Consell, pel qual s'aproven mesures per a limitar la pol·linització encreuada entre plantacions de cítrics	61
2.6.- Acord de 13 de març de 2015, del Consell, pel qual s'aproven mesures per a limitar la pol·linització creuada entre plantacions de cítrics	64

2.7.- Acord de 24 de març de 2017, del Consell, pel qual s'aproven mesures per a limitar la pol·linització encreuada entre plantacions de cítrics	65
2.8.- Acord de 4 de març de 2022, del Consell, d'aprovació de mesures per a limitar la pol·linització encreuada entre plantacions de cítrics	68
3.- La mobilització del sector apícola	69
TÍTOL IV.- CONCLUSIONS	72
ANNEX I	74
BIBLIOGRAFIA	78

INTRODUCCIÓ

«El meu cant ol a flor de taronger, com el meu cos, tota la meua vida»¹.

Amb aquests versos, escrits per l'admirat Vicent Andrés Estellés al poema *La flor del taronger*, reflecteixen el sentiment col·lectiu del poble valencià entre els mesos de març i maig, moment en què floreixen els tarongers i els mandariners. Una regió formada per illes de pobles entre tarongers que s'ha dedicat històricament al sector primari, bé sembrant la terra o llançant-se al mar. Tanmateix, no es pot obviar l'aire, ja que és precisament on es poden observar a les abelles sobrevolant la flor del taronger, atretes pel seu aroma irresistible, transportant el pol·len d'una flor a la següent, fecundant-les a través del tresc, pol·linitzant.

La pol·linització és un dels mutualismes ecològics més espectaculars que existeixen en la naturalesa, encara que d'aquest procés també se'n deriven problemes. Al voltant del 1970, s'introduïren al País Valencià certes varietats de mandarines híbrides caracteritzades per l'absència de llavors o pinyols, procedents dels Estats Units d'Amèrica, el que propicià que quan els insectes transporten el pol·len entre les flors de les varietats tradicionals i les de les varietats híbrides, els fruits d'ambdues poden passar a tindre llavors com a conseqüència del fenomen conegut com a pol·linització creuada. En altres regions espanyoles, els latifundis o les polítiques de distribució de cultius han permés separar els cultius per varietats, de manera que els insectes, en fer la seua labor natural i necessària pol·linitzadora, no arriben a mesclar unes varietats amb unes altres. No obstant això, el minifundi regnant en els camps de cultiu valencians ha creat una situació on els citricultors es troben amb dificultats per aconseguir comercialitzar aquests fruits amb llavors.

A pesar del conflicte i en lloc de realitzar una planificació i reordenació de cultius, el 1993 es va dictar el Decret 40/1993, de 8 de març, del Govern Valencià, sobre mesures experimentals per a limitar la pol·linització creuada en les plantacions de cítrics, conegut com "la pinyolà". Aquesta norma obligava a allunyar tots els ruscos a més de 5 kilòmetres de qualsevol cultiu de cítrics durant el període de floració, legislant-se des d'aleshores en el mateix sentit i de forma quasi anual fins aquest mateix 2022. Cal remarcar que una mesura així és per si sola ineficaç perquè la pol·linització la realitzen no sols les abelles, sinó també molts altres insectes silvestres

¹ Estellés, VA. (1986). *Ram Diürn*. Proa

i fins i tot el vent, per això el mateix Decret permet als citricultors fumigar els arbres en flor. Un fet impensable en qualsevol altre tipus de cultiu que té com a finalitat acabar amb qualsevol insecte silvestre que s'apropi. Així que durant aquests mesos de primavera, als voltants dels camps de cítrics, es produeix un declivi massiu d'insectes beneficiosos per a altres cultius, per a la flora silvestre i fins i tot per a algunes varietats de cítrics, que veuen com la seua producció disminueix per la falta de pol·linització, donant lloc a un atemptat contra la diversitat i l'ecosistema en general.

Arran d'aquesta situació sorgeix la necessitat de realitzar un anàlisi on es tracta de desgranar perquè dos sectors tan històrics i essencials dins del País Valencià, com ho són l'agricultura i l'apicultura, els quals es necessiten mútuament per sobreviure, s'han vist enfrontats els darrers 30 anys a causa d'una constant intervenció administrativa per part del Govern Valencià². Cal afirmar que malgrat els immensos beneficis per a l'agricultura derivats de la pol·linització per insectes, especialment la realitzada per les abelles, al territori valencià s'està produint una situació paradoxal establida en el temps, ja que un dels principals factors que està posant en risc les seues poblacions deriva precisament de les pràctiques de l'agricultura citrícola convencional. Per això, en aquesta anàlisi també es fa una revisió de la situació pretèrita i actual de l'agricultura citrícola i l'apicultura a escala autonòmica, que ajuden a comprendre la seua importància territorial, i com s'han plasmat aquestes activitats en el Dret.

Al capdavant, el valor ecològic i econòmic de les abelles com a agents pol·linitzadors és inestimable i reconegut mundialment, però malauradament la legislació autonòmica no ho acaba de contemplar així, derivant-se'n greus perjudicis econòmics, socials i ambientals per a ambdues activitats i, a la fi, per a la mateixa autonomia. La necessitat de modificar les normes per adaptar-les a la realitat en què es viu és un imperatiu de protecció social i ambiental, especialment en un territori que ha estat identitàriament lligat als seus recursos naturals. Cal treballar per aconseguir un consens que beneficie mútuament a aquests sectors primaris i, en última instància, a l'interés general, posant en el lloc que es mereixen tant els cítrics valencians com la mel de flor de taronger.

² Passant per legislatures on el govern ha estat format pel Partit Socialista del País Valencià; Partit Popular en coalició amb Unió Valenciana; Partit Popular en solitari; Partit Socialista del País Valencià en coalició amb Compromís; i actualment Partit Socialista del País Valencià en coalició amb Compromís, Unides Podem i Esquerra Unida.

I.- EL PAÍS VALENCIÀ: UN TERRITORI PREDOMINANTMENT CITRÍCOLA

Actualment, els cítrics es conreen per la major part de les regions tropicals i subtropicals en ambdós hemisferis del planeta, sent un dels fruits de major productivitat en el món, doncs en les últimes campanyes l'obtenció mundial fou d'aproximadament 150 milions de tones³. Espanya, amb una superfície de cultiu de cítrics de quasi 300.000 hectàrees i una producció mitjana en les campanyes 2015/16 a 2019/20 de 6,6 milions de tones, es configura com el primer país productor de la Unió Europea amb un destacable 60 % del total, seguit d'Itàlia amb un 25 %, i el sisé del món per darrere de la República Popular de la Xina, la República Federativa del Brasil, la República de l'Índia, els Estats Units Mexicans i els Estats Units d'Amèrica, acaparant el 5 % de la producció.

La superfície dedicada al seu cultiu dins del territori nacional es concentra al País Valencià en un 53,5 %, a Andalusia en un 27,77 % i a la Regió de Múrcia en un 14,23 %⁴. Des del punt de vista productiu es manté un esquema similar, ja que és el País Valencià el principal productor de xicotets cítrics amb el 74,21 %, i també ho ha sigut històricament amb la taronja dolça, encara que en les últimes campanyes es troba renyida amb Andalusia, doncs s'observen uns percentatges de producció molt similars, amb un 49,07 % i 45,65 % respectivament. Per part seua, Múrcia té el predomini en la producció de llima i de pomelo, amb el 58,90 % i el 40,33 % de la producció de totes dues espècies respectivament⁵.

En conseqüència, la importància de la citricultura al món, i en particular dins d'Espanya al País Valencià, queda fora de qualsevol dubte, suposant el 2 % del total de cítrics que es produeixen al món⁶, encara que al mateix temps aquest sector agrícola es troba envoltat de problemes presents i reptes de futur.

³ De fet, les dades oferides pel Secretari Autòmic d'Agricultura i Desenvolupament Rural de la Generalitat Valenciana, Roger Llanes, indiquen que a la campanya 2019-2020 es produïren mundialment 158 milions de tones de cítrics.

⁴ Dades extretes del Ministeri d'Agricultura, Pesca i Alimentació en l'Enquesta sobre plantacions fruitals, olivar i raïm de taula: https://www.mapa.gob.es/es/estadistica/temas/estadisticas-agrarias/boletinfrutales2017_tcm30-499069.pdf

⁵ Dades extretes del Ministeri d'Agricultura, Pesca i Alimentació per a l'any 2018. Recuperades de: <https://www.mapa.gob.es/es/estadistica/temas/publicaciones/anuario-de-estadistica/2018/default.aspx?parte=3&capitulo=07&grupo=8>

⁶ Dades oferides pel Secretari Autòmic d'Agricultura i Desenvolupament Rural de la Generalitat Valenciana, Roger Llanes, en la seua intervenció davant la Comissió d'estudi de les Corts sobre el sector citrícola i la seua viabilitat futura, aquest mateix 2022.

1.- Origen i dispersió dels cítrics

Actualment al món s'hi poden trobar multitud de varietats de cítrics i, sens dubte, el País Valencià és un territori amb molt de pes en la seua producció i comercialització. No obstant això, encara que algunes varietats s'hagen originat en territori nacional, les espècies de les quals procedeixen no es van formar en les presents zones cítriques, sinó que el seu origen prové de diverses espècies trobades en una regió que inclou l'est d'Assam (República de l'Índia), el nord de la República de la Unió de Myanmar i l'oest de Yunnan (República Popular de la Xina)⁷, fa aproximadament uns huit milions d'anys, donant vida als diferents fruits que existeixen en l'actualitat.

L'ésser humà sempre ha sentit una gran predilecció pels cítrics, de fet han estat enaltits des de l'antiguitat per les seues virtuts. En èpoques pretèrites les úniques aplicacions que hi tenien eren com adornament, condimentació o mèdiques, ja que els avantatges econòmics que podien proporcionar pel seu cultiu i explotació comercial foren descoberts *a posteriori*. La cita més antiga que es coneix prové de la Xina i pertany al *Llibre de la història*, del segle V a. de C., a través del qual s'explica com l'emperador Ta-Yu inclogué les taronges entre els seus impostos al segle XXIII a. de C., derivant-se'n l'alt valor que se li atribuïa a aquesta espècie⁸. No resulta d'estranyar que fora objecte d'atenció per a molts viatgers per l'aspecte dels arbres, el seu fullatge, les flors o els fruits proporcionats, i encara més per les aplicacions medicinals que se li atorgaven.

És al segle IV a. de C. quan es troba novament una referència als cítrics realitzada per l'anomenat pare de la botànica, el grec Teofrast, al llibre *Historia Plantarum*⁹, qui possiblement conegué d'aquesta espècie d'acord amb les prèvies conquestes realitzades per Alexandre Magne, sent de suposar que foren les tropes d'aquest qui la introduïren en altres territoris part del seu Imperi. Per altra banda, Virgili fou el primer escriptor llatí que mencionà l'espècie a les *Geòrgiques*¹⁰, destacant les característiques antireumàtiques de la mateixa i el seu ús com antídote de verins. De fet, fou durant l'Imperi Romà quan la cultura agrícola progressà notablement, i no en

⁷ Wu, G., Terol, J., Ibanez, V. *et al.* (2018). Genomics of the origin and evolution of *Citrus*. *Nature* 554, 311-316. <https://doi.org/10.1038/nature25447>

⁸ Agustí, M. (2003). *Citricultura*. 2a. ed. Madrid: Mundi-Prensa.

⁹ Consultat a la versió traduïda per José María Díaz-Regañón López, on fa referència a la *citrus medica*, l'espècie primigènia i el primer cítric conegut al continent europeu, del qual a penes queden restes.

¹⁰ Consultades a la versió traduïda per Juan de Arona.

cap dubte que durant el segle IV d. de C. el cultiu cítric estava ben establert¹¹. Tanmateix, és per part dels àrabs¹² d'on prové el major llegat d'informació, citant ja diverses espècies de cítrics: la taronja amarga, la dolça, la llima o el pomelo.

Malgrat que fins a les *Etimologies* d'Isidor de Sevilla¹³, al segle VII, no hi ha referències sobre els cítrics en l'aleshores regne visigot, no es pot descartar que es coneguera amb anterioritat l'espècie, concretament donades les relacions existents amb la península Itàlica on, com ja s'ha indicat, es coneix de la seua existència diversos segles abans. La possibilitat de la dita presència a les Illes Balears ha estat extensament contemplada a través de dues hipòtesis: la primera, l'ús de la Mediterrània com a centre comercial entre Itàlia i França, important-la els romans o visigots; la segona, la diàspora dels jueus qui, durant l'etapa de desterrament en Babilònia, s'emportaren algunes espècies amb ells allà on anaren assentant-se, si es pren en consideració que Mallorca tingué una rellevant colònia jueva durant el segle V d. de C.

No serà fins al 1383 quan es té constància oficial de les *teronges*, *llimons*, *limes* i *oranges*, entre altres espècies fruitals, en territori valencià pertanyent en aquell moment al Regne d'Aragó, a través de l'obra *Regiment de la cosa pública* de l'escriptor Francesc Eiximenis¹⁴. Posteriorment, el 1610 es tornen a trobar referències en l'obra *Dècada primera de la història de l'insigne i coronada ciutat i regne de València*, de l'historiador Gaspar Juan Escolano, on fa referència als cítrics entre les produccions vegetals del regne, descrivint varietats de tarongers dolços, amargs, *citrus* i llimers. També l'il·lustre agrònom José Antonio Valcárcel, a l'obra *Agricultura general*¹⁵ publicada el 1765, tracta el conreu cítricol a al País Valencià.

És important destacar que ja siga per les conquestes d'Alexandre Magne, la mencionada diàspora jueva, l'expansió de l'Islam, les Croades, l'arribada a Amèrica o

¹¹ Prova d'això són les mencions de Plini el Vell a la seua obra *Naturalis historia*, entre el 23 i 79 d. de C., o l'obra *Opus agriculturae* de Paladi al segle IV d. de C.

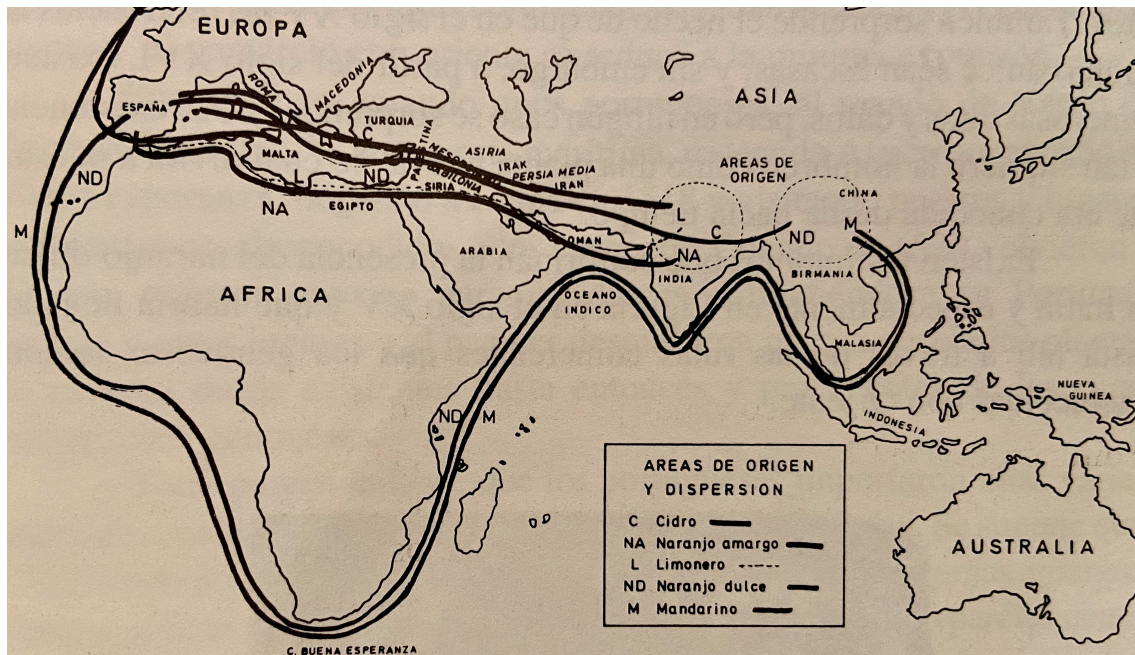
¹² Cal destacar les figures d'Ali al-Masudi, Ibn Wahsiya, Ibn Suleyman, Avicena, Ibn Jamiya, Ibn el-Beithar o Ibn al-Awan, de fet, fou aquest últim, natural de l'actual Sevilla, qui senyala als seus textos l'existència de plantacions de *citrus* a la seua ciutat natal cap a finals del segle XII.

¹³ Consultades a la versió traduïda per José Oroz Reta i Manuel A. Marcos Casquero.

¹⁴ Abad, V. *et al.* (1989). *La fruita daurada: 750 anys amb taronges*. Generalitat Valenciana.

¹⁵ L'obra completa s'anomena *Agricultura general, y gobierno de la casa de campo: en que por estenso se trata de todos los bienes del campo, con los nuevos descubrimientos, y metodos de cultivo para la multiplicacion de los granos: y del aumento en la cria de ganados, y en lo demás dependiente de una casa de campo: todo con especiales avisos, è instrucciones*.

altres i nombrosos esdeveniments, viatges i circumstàncies, tot contribuï enormement a propagar els cítrics des de les regions d'origen fins altres on les condicions climàtiques foren més favorables per al seu desenvolupament. Així, lentament i sense cessar en el correlatiu procés evolutiu, foren arribant a la península Ibèrica i, especialment al País Valencià, diverses espècies i varietats més enllà del *citrus*, com el taronger amarg, el dolç, el llimoner, el mandariner o el pomelo, com ja ha quedat constatat i com s'observa a la imatge que s'adjunta a continuació.

Imatge 1.- Àrees d'origen i dispersió dels cítrics.

Font: Zaragoza, S. (1993). *Pasado y presente de la citricultura española*. Generalitat Valenciana

2.- La citricultura com a sector essencial autonòmic

Entre els segles XVI i XVIII el cultiu dels cítrics anà estenent-se, especialment el de la taronja dolça per ser l'única que en convidava al seu consum, arribant a obtenir una considerable popularitat¹⁶. En conseqüència i de forma gradual es va començar a comercialitzar amb aquests fruits, no només en territori nacional on ja s'ha mencionat els precedents històrics que hi existien, sinó en altres zones, realitzant enviaments a la regió de Flandes (Regne de Bèlgica) i Anglaterra (Regne Unit de Gran Bretanya i

¹⁶ Pintors com Francisco de Zurbarán, Luis Egidio Meléndez o Vincent Van Gogh realitzaren bodegons amb aquesta fruita. A més, nombrosos escriptors i viatgers exaltaren les seues propietats i elaboraren normes per a cultivar-la, col·laborant a la propagació d'aquesta.

Irlanda del Nord), així com als països veïns actualment anomenats República Federal d'Alemanya i República Francesa, exportant principalment des de la província de València per ser aquesta la major productora, seguida per la Regió de Múrcia, Sevilla i les Illes Balears¹⁷.

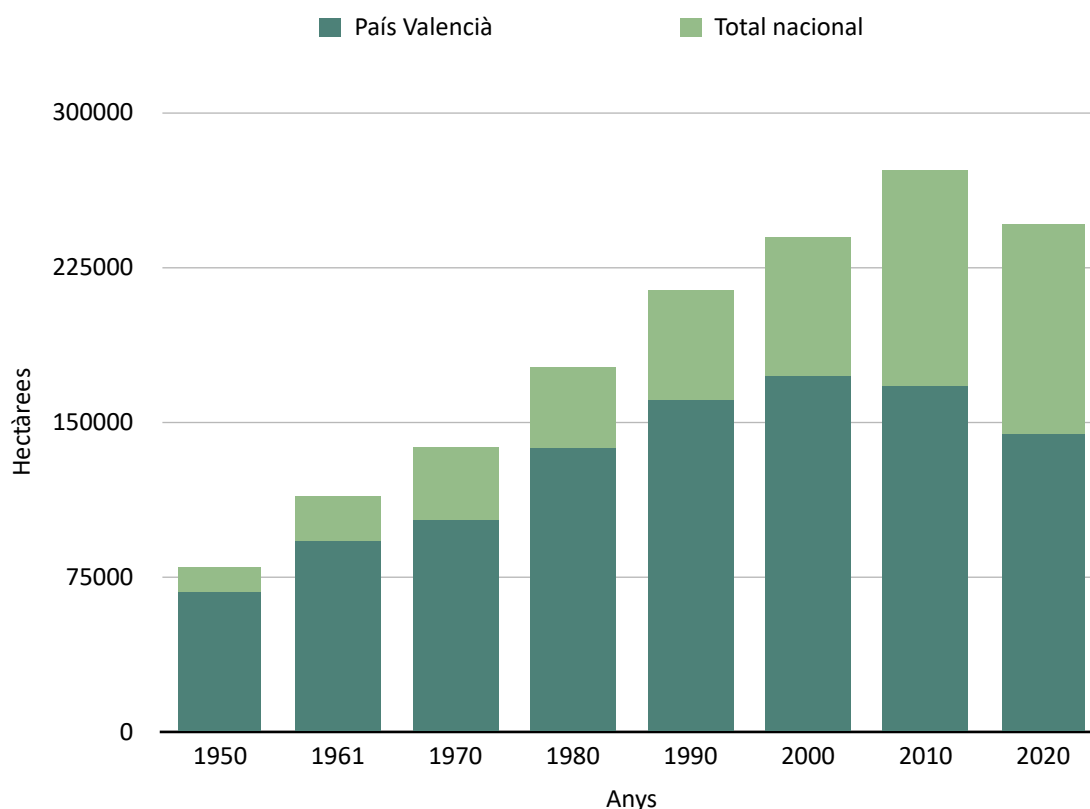
Les primeres plantacions comercials per al consum en fresc tingueren lloc a finals del segle XVIII en diverses localitats de les províncies de València i Castelló, ja que fins aleshores, si bé existia una producció notable, es tractava d'arbres aïllats, normalment plantats en els llindars dels camins o de les parcel·les destinades a altres cultius. Donat que els beneficis citrícoles aconseguits eren elevats, anà ampliant-se el terreny dedicat als mateixos i substituint altres plantacions menys rentables, arribant a transformar camps, que fins aleshores eren de secà, en regadiu. De fet, a partir de 1950 el cultiu de taronja i mandarina evolucionà de forma positiva fins a obtenir fruits de major qualitat i sense llavors, habilitant l'ampliació del període de comercialització al disposar de varietats que maduraven en diferents èpoques i comportant un continu creixement en la superfície de terreny dedicat a aquest cultiu, especialment en les províncies mencionades.

A aquesta expansió col·laborà estretament el desenvolupament econòmic i industrial que estava tenint lloc de manera simultània, realitzant-se, com s'ha mencionat, grans transformacions de secà en regadiu, aprofitant nombrosos terrenys incultes i perforant multitud de pous. La utilització dels adobs minerals es generalitzà, encara que sense abandonar la matèria orgànica, i el cultiu en totes les seues fases va començar a ser molt acurat, ocupant abundant mà d'obra. Tot això donà origen a una gran font de riquesa, tant era així que l'historiador Vicente Abad va encunyar en 1980 l'apel·latiu «fruita daurada»¹⁸, al·lusiu no sols al color de la seua pell, sinó també als diners en or que reportava, creant-se i consolidant-se nombrosos mercats estrangers on la taronja espanyola era i és sinònim de prestigi. Cal destacar en aquest cas el producte autonòmic, existint actualment la Indicació Geogràfica Protegida «Cítrics valencians»¹⁹ com a garant d'origen i qualitat.

¹⁷ Zaragoza, S. (1993). *Pasado y presente de la citricultura española*. Generalitat Valenciana

¹⁸ Abad, V., Licerias, MV. (1996). *La fruta dorada. La industria española del cítrico 1781-1995*. Generalitat Valenciana.

¹⁹ Concedida a través de l'Ordre de 18 de juliol de 2001, per la qual es ratifica el Reglament de la Indicació Geogràfica Protegida «Cítrics valencians», que agrupa els fruits del taronger (*Citrus sinensis*, L.), mandariner (*Citrus reticulata Blanco*) i llimera (*Citrus limma L.*), dels grups: taronges (Navels, Blanques i Sanguines), mandarines (Satsumes, Clementines i Híbrids) i llimes; classificats en les categories «Extra» i «I», segons la norma de qualitat que siga aplicable.

Gràfica 1.- Superfície dedicada al cultiu de taronja i mandarina.

Font: Elaboració pròpia a partir dels Anuaris d'estadística del Ministeri d'Agricultura, Pesca i Alimentació.

Tanmateix és evident la gradual disminució de terreny dedicat des de principis del mil·lenni, puix des de l'any 2000 fins al 2020 s'ha produït una disminució entorn del 20 % de la superfície cultivada^{20 21}. Les causes que han propiciat l'abandó de terres són complexes²² i s'espera un augment de les mateixes dins i fora del País Valencià a causa dels canvis socioeconòmics que s'estan produint en la Unió Europea²³. Si bé, hi ha una lleugera disminució del terreny nacional dedicat a aquest conreu, s'observa de forma visible com les hectàrees nacionals cítriques han augmentat gradualment, arribant quasi a situar-se en igualtat de superfície amb el País Valencià, el que implica

²⁰ D'acord amb les dades del Ministeri d'Agricultura, Pesca i Alimentació.

²¹ Concretament a la comarca de La Safor-Valldigna, la de qui subscriu aquestes línies, d'acord amb un estudi de l'Associació Valenciana d'Agricultors (AVA-ASAJA) elaborat a partir de la Enquesta ESYRCE del Ministeri d'Agricultura, entre 2002 i 2019 es deixaren de cultivar 3.828 ha, un territori on més del 90 % del total de la superfície cultivada correspon als cítrics, sobretot a les taronges, sent en conseqüència la comarca autònoma més damnificada.

²² No obstant això, es podrien resumir en la competència amb productors estrangers fora de la Unió Europea, l'aparició d'usos del sòl més rendibles (usos urbans), les polítiques d'importació europees desfavorables, així com les ineficiències endèmiques pròpies del sector cítricol valencià.

²³ Rounsevell, M. D. A. et al. (2006). A coherent set of future land use change scenarios for Europe. *Agriculture Ecosystems and Environment*, 114, 57-68. <https://doi.org/10.1016/j.agee.2005.11.027>

un abandó major en l'àmbit autonòmic, mentre que de forma estatal es continua amb el cultiu de la taronja i mandarina.

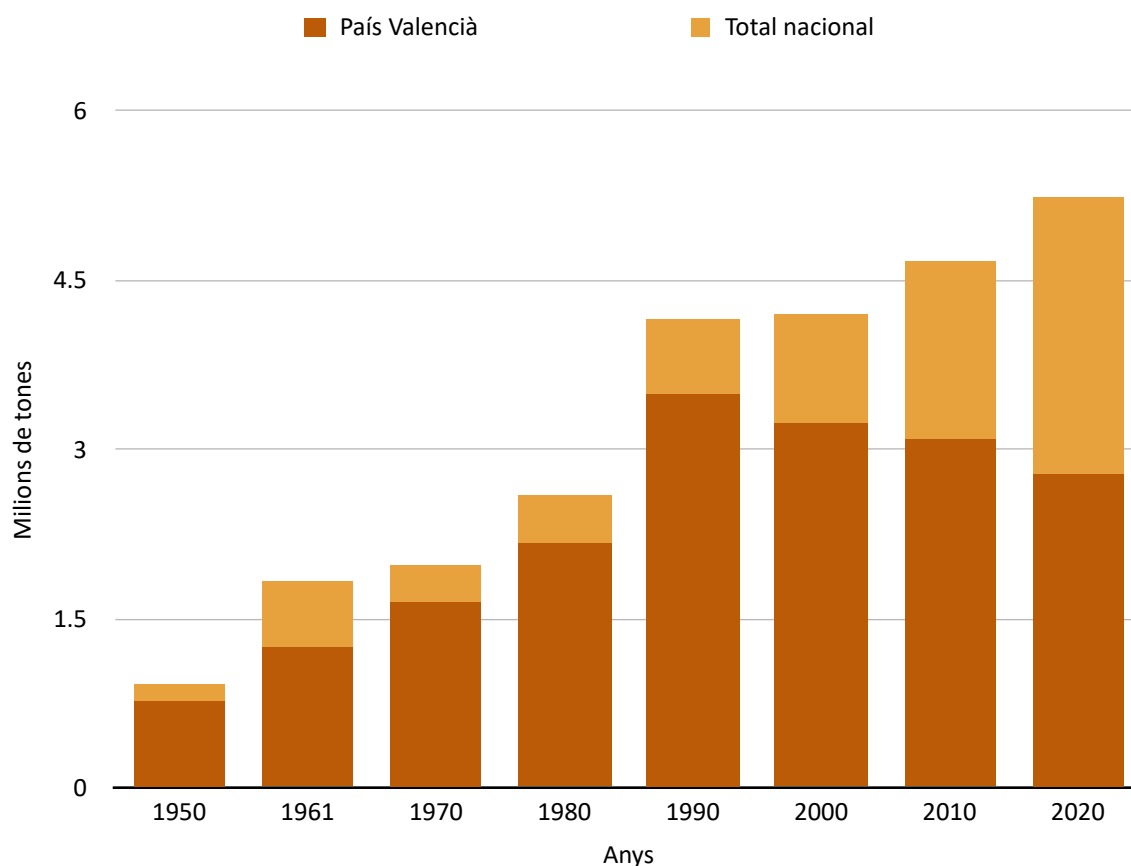
És important assenyalar que la valenciana és des del segle XV una agricultura d'exportació, el que ha propiciat que els cultius canviaren d'acord amb la demanda del mercat. Així, a la fi del segle XV, els mercaders flamencs, alemanys, britànics, francesos i italians que operaven a València i Alacant, s'emportaven d'aquest territori sucre, seda, arròs, panses, vi i safrà, entre altres. El sucre, obtingut de les canyes que cultivava la població musulmana des de la Plana de Castelló fins a la comarca de La Safor, va ser el principal producte d'exportació durant els segles XV i XVI, fins que la competència del sucre de Canàries i d'Amèrica, ajudada pel canvi climàtic i l'expulsió dels moriscos en 1609, acabà amb ella. Li va succeir llavors en els regadius la morera, l'arbre de la seda, perquè amb les seues fulles s'alimentaven els cucs que produïen el caríssim i cotitzat fil. La seda bruta i filada s'exportava a l'actual República Francesa i Italiana, sumat a la demanda interna dels teixidors de València, Requena, Toledo i Talavera. La seda va ser la principal mercaderia exportada entre el 1700 i 1840, seguida per les panses, els vins i l'aiguardent. En la segona meitat del segle XIX, la vinya va representar més de la meitat del valor de totes les exportacions valencianes, fins que a partir de 1910 començà a substituir-se pel taronger a les comarques litorals. L'arrossar, per part seua, va incrementar l'extensió de poc més de 10.000 hectàrees en 1800 a 30.000 en 1920, ocupant gran part dels regadius d'Alzira, Xàtiva, i La Safor-Valldigna, on a partir de 1955 seria també substituït pel taronger²⁴.

L'Estat espanyol va signar en 1958 avantatjosos acords comercials amb els països del Mercat Comú, que milloraren considerablement en 1986 després de l'ingrés en el mateix, aconseguint el seu moment més àlgid en 1993 amb la creació de la Unió Europea i el seu mercat únic, sense aranzels ni impostos. La demanda comunitària de taronges va tornar a créixer i amb això les exportacions, depassant el milió de tones en 1970, augmentant-se després a 2 milions en 1996²⁵. També es produí un augment considerable en la producció i exportació de mandarines, com s'observa en la gràfica adjunta a continuació, especialment a partir de 1980. Per contra, a partir de l'any 2000 es produeix un lleu i gradual descens a escala autonòmica, tal com ocorre amb les hectàrees dedicades al cultiu, mentre que el total nacional continua ascendint de forma permanent aconseguint equiparar els milions de tones produïdes a les del País Valencià. Així i tot, el creixement general productiu resulta indiscutible, doncs amb

²⁴ Piqueras, J. (2012). El paisatge citrícola davant els nous reptes de canvi. *Horts de tarongers: visions culturals d'un paisatge*, 139-152.

²⁵ Dades extretes dels l'Anuaris d'estadística del Ministeri d'Agricultura, Pesca i Alimentació.

menys terreny dedicat s'ha incrementat la producció, el que implica un major rendiment.

Gràfica 2.- Producció de taronja i mandarina en milions de tones.

Font: Elaboració pròpia a partir dels Anuaris d'estadística del Ministeri d'Agricultura, Pesca i Alimentació.

Aquell boom exportador dels anys setanta es produí gràcies a l'entrada dels productes fitosanitaris de dècades anterior, especialment a partir de 1956²⁶. L'aparició de plagues, si bé en un primer moment no eren noves, cada vegada augmentaven la intensitat dels atacs, i malgrat que hi havia més i suposadament millors productes fitosanitaris que en èpoques anteriors, el nombre de tractaments necessaris per a

²⁶ A causa de la manca de control oficial sobre la importació de matèria vegetal o sobre l'estat sanitari d'aquesta, es traspasà entre arbres la malaltia coneguda com a tristesa, expandint-se per tot el territori nacional. Si en èpoques anteriors el nombre de plagues era mínim i els tractaments corresponents només s'havien de fer anualment per mantindre el benestar, a partir d'aquest any cada vegada han estat més continus.

tindre les parcel·les en condicions sanitàries adequades generalment també augmentà, afectant els insectes, sobretot als pol·linitzadors²⁷.

D'altra banda, conscients dels perjudicis causats per l'ús dels plaguicides i amb la tendència a protegir els insectes pol·linitzadors, especialment les abelles, paral·lelament a la defensa fitosanitària dels conreus, es dictà en un primer moment l'Ordre de 20 de març de 1984, de la Conselleria d'Agricultura, Pesca i Alimentació, per la qual s'estableix la normativa reguladora de les mesures especials a aplicar en els emplaçaments apícoles i tractaments fitosanitaris sobre les plantes en floració, la qual establia que només es podien realitzar tractaments fitosanitaris durant la floració, si fora necessari, amb l'autorització de la Cambra Local²⁸. Posteriorment fou derogada pel Decret 12/1987, de 2 de febrer, del Consell de la Generalitat Valenciana, pel qual és regulada i ordenada l'activitat apícola a la Comunitat Valenciana, actualment vigent.

A pesar de la prohibició de l'Ordre mencionada, quasi de forma contínua i a partir del Decret 40/1993, de 8 de març, del Govern Valencià, sobre mesures experimentals per a limitar la pol·linització creuada en les plantacions de cítrics, s'ha establert que «Durant el període de vigència d'aquesta mesura experimental, en els termes de l'article anterior, resta suspesa, com a mesura complementària i exclusivament respecte dels conreus de cítrics, la prohibició de realitzar tractaments fitosanitaris al llarg de la floració, imposada per l'article 3 de l'Ordre de 20 de març, de 1984, de la Conselleria d'Agricultura, Pesca i Alimentació, per la qual va establir la normativa reguladora de les mesures especials que cal adoptar als emplaçaments apícoles i tractaments fitosanitaris sobre plantes en floració»²⁹.

Certament, els processos de tecnificació i intensificació productiva solen acompanyar problemes ambientals, com l'afavoriment de la propagació de plagues, la contaminació

²⁷ Pràcticament totes les plantacions antigues es troben afectades per diferents virus o viroides, i arran d'això les noves plantacions es realitzaren seguint uns patrons tolerants a la tristesa, amb varietats lliures de virus obtingudes a través del Programa de millora sanitària de varietats de cítrics. Amb tot i això, i amb el propòsit de millorar la rendibilitat de l'explotació, es continuen emprant polvoritzacions foliars de diferents tipus i amb finalitats molt diverses.

²⁸ Les Cambres Locals Agràries són corporacions de Dret Públic que funcionen com a òrgans consultius i de col·laboració amb les Administracions Públiques en assumptes agraris, emetent informes i realitzant estudis. Així mateix, informen els seus membres sobre la normativa agrària, ajudes i subvencions, entre altres.

²⁹ La permissió continuà decretant-se fins a l'Acord de 4 de març de 2011, del Consell, pel qual s'aproven mesures per a limitar la pol·linització encreuada entre plantacions de cítrics, afegint a l'anterior que «En tot cas, els tractaments fitosanitaris es desenvoluparan de conformitat amb la legislació fitosanitària vigent i tenint en compte la Directiva 2009/128/CE, del Parlament Europeu i del Consell, de 21 d'octubre de 2009, per la qual s'estableix el marc de l'actuació comunitària per a aconseguir un ús sostenible dels plaguicides».

del sòl, les aigües i, per descomptat, la pèrdua de biodiversitat³⁰. Si bé és cert que l'abundància de minifundis, característica històrica del País Valencià que roman ben arrelada d'ençà que els repobladors del Regne de València així ho constituïren, suposa alhora una barrera de lluita natural front a les plagues i paràsits, per contraposició al monocultiu industrial de grans extensions cítriques. En conseqüència, l'ús històric del minifundisme, tal com es reflecteix l'anomenat Llibre del Repartiment³¹, requereix un menor ús de productes fitosanitaris, permetent en millor mesura una coexistència entre l'agricultura com a activitat econòmica i la biodiversitat com a element natural de subsistència.

El foment cítricol de dècades anteriors, en les quals l'horta tradicional i molts arrossars van ser envaïts per tarongers i mandariners, participant activament també els mitjans i petits propietaris, dibuixaren així una distribució agrícola cada vegada més minifundista. Realment la propietat del camp sempre ha estat molt repartida al País Valencià, segurament perquè l'estructura jurídica dels territoris catalans i aragonesos, d'on procedien els repobladors, reservava l'herència per al primogènit³² i aquests no arribaren a València com a soldats d'un exèrcit feudal, sinó amb el propòsit manifest d'obtenir un espai propi³³. D'acord amb les últimes dades de l'INE per al 2016, el País Valencià compta amb poc més de 65.000 explotacions cítriques que ocupen quasi 150.000 ha. La plantació cítricola representa el 7,02 % del total nacional per nombre d'explotacions, però només el 0,5 % per extensió superficial. Aquesta disparitat determina que la superfície mitjana d'una explotació siga molt reduïda, amb només 2,3 ha per explotació de Superfície Agrícola Utilitzada (SAU), tal com s'observa en la gràfica tercera adjunta a continuació.

Aquesta estructura organitzativa implica que en una àrea reduïda hi haja múltiples propietaris que només disposen d'una o dues fanecades³⁴, que al mateix temps es

³⁰ MAGRAMA. (2015). *Informe Nacional sobre el Estado de la Biodiversidad para la Alimentación y la Agricultura*. Elaborado para el Informe FAO sobre el Estado de la Biodiversidad para la Alimentación y la Agricultura en el Mundo. Ministerio de Agricultura, Alimentación y Medio Ambiente, 177.

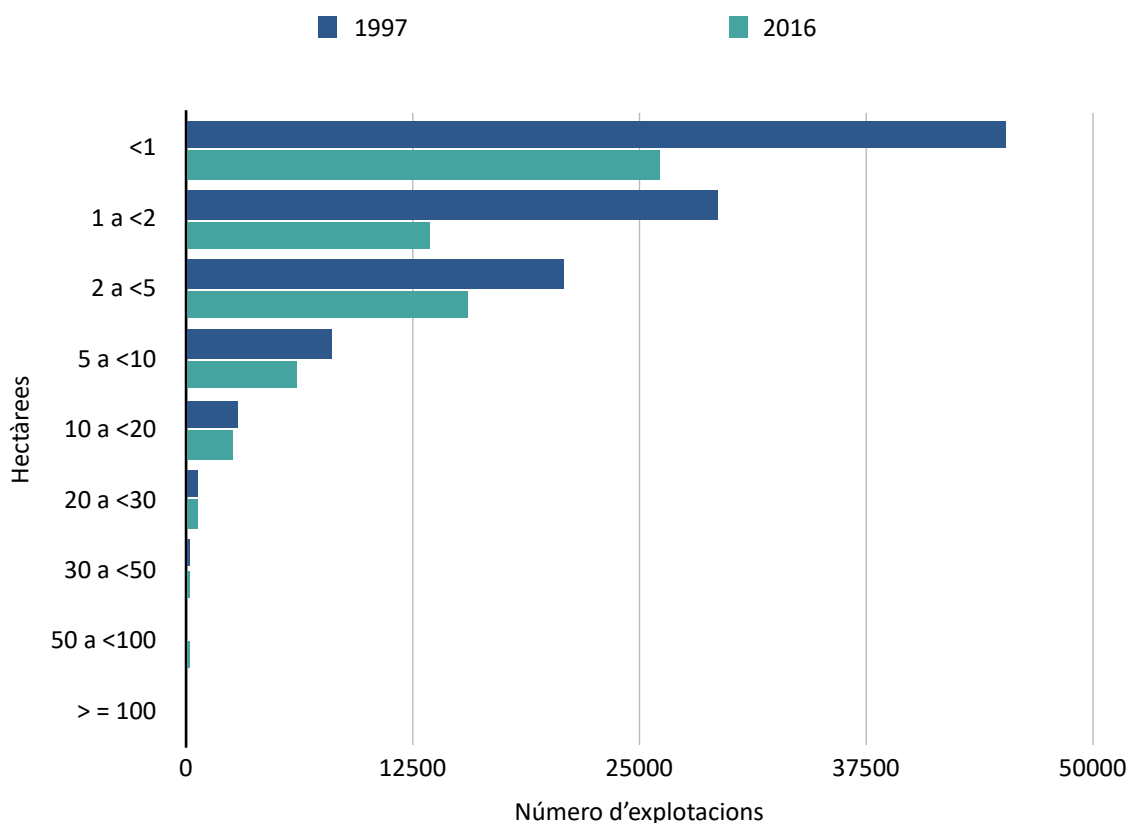
³¹ Compost per les notes succintes que els escrivans reals van prendre de les donacions que el monarca Jaume I va anar fent a mesura que conquistava les terres, o com a promesa per a quan arribara el moment de la seua donació efectiva. A València, no va haver-hi repartiment, sinó donacions desordenades que estan contingudes en més d'un llibre.

³² Contreras, F.J. (2020). Los efectos de la enfiteusi en los reinos peninsulares durante la Baja Edad Media: reflexiones sobre los derechos y obligaciones de las partes contratantes. *Revista da Faculdade de Direito da Universidade de Lisboa*, LXI, 2, 257-288.

³³ Tünde, M. (2017). Legislació històrica de la família catalana medieval i moderna. *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, XXVIII, 163-196. <https://doi.org/10.2436/20.1001.01.169>

³⁴ És una unitat de mesura d'àrea utilitzada per a mesurar camps en el País Valencià que equival a 833,3 m².

troben cultivades amb diferents varietats cítriques. Els beneficis ambientals d'aquest repartiment són diversos, especialment respecte a la biodiversitat, però també en el relatiu a la justícia distributiva, doncs hi ha un menor acaparament de la propietat individual, suposant més igualtat³⁵, el que també comporta una major sobirania alimentària.

Gràfica 3.- Explotacions cítriques d'acord la SAU al País Valencià.
 Font: Elaboració pròpia en base a les Enquestes sobre l'estructura de les explotacions agrícoles de l'INE.

D'altra banda, si se centra el debat en les noves necessitats productives, es fa un reclam d'una major concentració de la propietat, doncs hi ha una limitació a l'hora d'introduir innovacions en les tècniques de producció i suposa un impediment a la professionalització de l'agricultura, ja que la seua escassa dimensió obstaculitza obtenir rendibilitat d'acord amb les inversions realitzades. En altres territoris com ho

³⁵ D'acord amb l'Índex de Gini, on un valor 0 indica major igualtat i, per contra, l'1 exhibeix la major desigualtat, el País Valencià ocupa el segon lloc d'igualtat distributiva amb un 0.462, segons les dades del Cens Agrari de l'INE per al 2020, només superat per Galícia.

és Andalusia³⁶, la següent productora cítrica nacional, la mitjana de terreny per explotació se situa en 7 ha³⁷, i possiblement per això avança imparablement productivament, ocupant un mercat que fins al moment era predominantment valencià. Si bé el territori valencià contrariaria la seua essència al menysprear el minifundisme com a concepte lligat al sentiment territorial que encara impera, aquesta distribució implica que en una àrea reduïda hi haja un conreu divers i amb una elevada pluralitat de propietat, el que suposa una falta d'estructura organitzativa que ha comportat un conflicte respecte a la pol·linització creuada.

És a partir de 1993 quan, arran d'uns estudis realitzats per l'Institut Valencià d'Investigacions Agràries, la Generalitat Valenciana opta per regular, amb caràcter experimental, l'accés de les abelles a les plantacions de cítrics. En l'exposició de motius del mencionat Decret 40/1993, la Generalitat Valenciana, reconeix la importància del sector apícola, ja que «en xifres, representa cap al 2 % de la producció ramadera, i constitueix una font d'ingressos per a un gran nombre de famílies de les comarques de l'interior de la Comunitat Valenciana. El seu sistema de producció, basat en la transhumància, tradicionalment ha estat simbiòtic amb el dels cítrics i beneficis per als dos». Malgrat açò, es valora que «el sector cítrics té una gran importància econòmica i social a la Comunitat Valenciana. Les aproximadament 4 milions de tones de producció (que comporta entre el 75 i el 80 % del total nacional) representen al voltant del 30 % de la producció final agrària de la Comunitat Valenciana. Si considerem, a més a més, que vora un 50 % d'aquesta producció va destinada a l'exportació, la seua importància relativa s'incrementa en la mateixa proporció que ho fa el valor afegit inherent a aquesta comercialització».

L'exposició continua, «la consolidació de quotes de mercats, tant nacionals com estrangers, que el sector cítrics valencià manté, s'ha basat, en els darrers decennis, en l'eliminació de varietats amb pinyols, tot seguint la tendència de la demanda. No obstant això, i amb l'objecte de desconcentrar l'oferta dels períodes excedentaris, l'agricultor ha anat introduint noves varietats que per elles mateixes no tenien pinyols, però que per pol·linització creuada amb altres compatibles solen originar la formació de pinyols en els fruits». Encara que teòricament hi ha una àmplia gamma de varietats de taronges i mandarines que permeten la comercialització durant tot l'any, la

³⁶ En aquest cas, i continuant amb l'Índex de Gini, obté un 0.695, segons les dades del Cens Agrari de l'INE per al 2020, sent la mitjana estatal de 0.749. S'ha de ponderar quina estructura organitzativa resulta més beneficiosa ambientalment i no només en l'àmbit econòmic.

³⁷ Dades recuperades de l'INE: <https://ine.es/jaxi/Datos.htm?path=/t01/p044/a2016/ccaa01/I0/&file=0410.px>

distribució de la producció es troba molt desequilibrada, concentrant-se principalment durant els mesos de novembre, desembre i gener, que són els que presenten els mercats més saturats de fruita. En vista d'açò, és evident que els notables increments de producció de les varietats que es comercialitzen fonamentalment durant aquests mateixos mesos, i que per al cas són quasi totes, provoquen un excés d'oferta i foren l'origen d'alguns dels problemes que es presenten en diferents campanyes, com la cerca de noves variants cítriques que desestacionalitzaren l'oferta i permeteren ampliar el mercat, però que alhora foren les causants del conflicte conegut com a "la pinyolà", és a dir, l'encreuament d'espècies.

Continua el Decret argumentant que «La majoria dels estudis realitzats per investigadors de les zones cítriques dels diversos països productors, així com els de l'Institut Valencià d'Investigacions Agràries, demostren que la pol·linització creuada entre cítrics es deu quasi exclusivament a l'acció de les abelles. D'altra banda, és conegut també que el vol d'aquests insectes no supera en condicions normals la distància de 5 km. Partint de les consideracions anteriors i atés que la presència generalitzada de fruits amb pinyols podria comportar conseqüències no desitjables de tipus comercial, i també la regressió de l'actual mapa varietal cítrica i, a més a més, ser font de tensió social entre col·lectius tradicionalment amb interessos comuns, es fa necessari regular amb caràcter experimental l'accés de les abelles a les plantacions de cítrics».

En conseqüència, i considerant els interessos cítrics, es prohibí el 1993 i, amb caràcter experimental en un primer moment, situar ruscos a menys de 5.000 metres lineals de qualsevol plantació de cítrics durant el període de floració d'aquests, que es fixà per aquest any entre l'1 d'abril i el 31 de maig. A aquest Decret l'han seguit vint-i-un més que s'analitzaran, estant en vigor actualment l'Acord de 4 de març de 2022, del Consell, d'aprovació de mesures per a limitar la pol·linització encreuada entre plantacions de cítrics.

3.- La complexitat de la regulació agrícola: el Dret agrari

Fa aproximadament 10.000 anys, durant el Neolític, el sorgiment de l'agricultura va revolucionar la història, transformant la manera de viure i la supervivència humana per complet. Cultivar la terra, com a base de la producció pròpia dels aliments, va permetre a la humanitat introduir canvis tan transcendents com el sedentarisme i la

formació de poblacions, que han marcat indubtablement el desenvolupament del nostre avenir.

En els primers poblats, els humans començaren a cuidar dels animals i cultivar les plantes sense necessitat d'haver d'anar a buscar-les, la qual cosa i amb la utilització d'eines, va provocar una revolució completa que marcà la fi d'una època basada en la recol·lecció i la caça i el començament de l'agricultura i la ramaderia com a mode de vida. De fet, la transició de grups caçadors-recol·lectors a agricultors es va produir en diferents poblacions, genèticament distanciades, en paral·lel i de forma independent a la regió anomenada creixent fèrtil, que comprén des del nord de l'actual Estat d'Israel, l'Estat de Palestina, la República del Líban i la República Àrab Siriana, fins a l'est de la República de Turquia, el nord de la República d'Iraq i el nord-oest de la República Islàmica d'Iran, passant per Mesopotàmia³⁸, encara que és a la regió iraní de Zagros on s'han trobat les restes humanes més antigues dels primers llauradors.

Aquest canvi social fou tan transformador que es va anar estenent, de manera irreversible i al llarg de mil·lennis, per tot el planeta. No cal incidir en què l'agricultura és un dels mitjans de vida més antics i encara exerceix un paper important en algunes regions del món, així doncs, en el cas concret d'Espanya, la història evidencia que va ser un país predominantment agrari fins a la segona meitat del segle XX. En aquell moment l'agricultura constituïa la base de l'economia nacional, aproximadament el 60 % de la població activa espanyola residia en zones agrícoles, i en el producte interior brut la producció agrària, pecuària i forestal suposava el major percentatge respecte del total³⁹. Per molt que la mecanització agrícola va reduir significativament l'ocupació provocant la despoblació rural, actualment encara suposa al voltant d'un 2,7 % del producte interior brut⁴⁰, i més concretament, el País Valencià representa el 7,1 % de la renda agrària nacional, encara que si només es prenen com a valors de referència els

³⁸ Broushaki, F. *et al.* (2016). Near Eastern genomes from Iran. *Science*, 353 (6298). <https://www.science.org/doi/10.1126/science.aaf7943>.

³⁹ García, G. (2001). *Un siglo de Derecho Agrario*. Conferència pronunciada en la Facultat de Derecho de Zaragoza, el 5 de abril de 2001, con ocasió de la Clausura del VI Curso de Derecho Agrario.

⁴⁰ En el seu conjunt, el sector primari (agricultura, ramaderia, pesca i silvicultura) va aportar el 2,7 % del PIB d'Espanya en 2017 de manera directa. Si s'afegim la indústria agroalimentària (que aporta més del 2,5 % al PIB) i les activitats indirectes (inputs, transport i distribució), el sistema agroalimentari i pesquer aporta més del 10 % del PIB. Dades recuperades de: <https://www.lamoncloa.gob.es/espana/eh18-19/agricultura/Paginas/index.aspx>.

preus bàsics del cítrics, aquest territori suposa el 48,61 % d'aquests⁴¹, reafirmant l'essencialitat autonòmica del sector.

Per contra al que podia semblar donada la importància agrícola, la regulació d'esta activitat és una matèria d'extraordinària complexitat sobre la qual no trobem mencions concretes a la citricultura al llarg dels diferents textos normatius històrics⁴². No obstant, és necessari al·ludir el que hi ha per contextualitzar i poder entendre l'actualitat: el Dret Agrari.

Com indica el catedràtic en Dret Civil ÀNGEL SÁNCHEZ en el seu article sobre «El Dret Agrari a Espanya: perspectiva històrica i prospectiva»⁴³:

El dret agrari a Espanya no és fruit d'una elaboració històrica, perquè si bé la regulació jurídica del camp va formar part del *Ius Civile*, no obstant això, les lleis agràries no van ser recollides en el *Corpus iuris* de Justinià, el contingut del qual s'identificava amb el dret civil i desconeixia en general les especialitats i excepcions de la regulació agrària. Així s'explica que el mateix Dret Civil medieval i modern haja viscut quasi d'esquena a la regulació agrària, malgrat formar part del *Ius commune*. No gaire diferents van ser els temps de la Codificació... En realitat, el que succeí, tant en el Codi de Napoleó com en els que en ell es van inspirar, fou que l'activitat agrària no es va considerar subespècie d'activitat, sinó de propietat i gaudi de la finca... .

La qüestió agrària, ara bé, és una característica que es troba present de manera desigual en les diferents normes contingudes que s'han anat promulgant al llarg del temps, encara que no totes les disposicions vertebran l'agricultura amb igual intensitat, ja que n'hi ha aplicables exclusivament a l'agricultura o que serveixen de forma clara i primordial a aquest sector, i altres que s'apliquen a altres àmbits de l'activitat econòmica, a més de l'agricultura, com per exemple al Dret social o transversalment amb el Dret Ambiental. Segons aquesta successió històrica dels fets, les normes

⁴¹ La Renda Agrària representa el valor generat per l'activitat de la producció agrària, és a dir, mesura la remuneració de tots els factors de producció (terra, capital i treball). Afirmació d'acord amb els resultats de la renda agrària regional de l'any 2017. Dades recuperades de: <https://www.mapa.gob.es/es/estadistica/temas/estadisticas-agrarias/economia/cuentas-economicas-agricultura/>.

⁴² Avançar que en el respectiu a la regulació normativa de les abelles i l'activitat apícola, que es mencionarà al títol següent, sí que es plasma de forma detallada i al llarg de diverses èpoques l'ordenació que per part dels diferents legisladors s'ha anat realitzant, encara que aquesta pugui incloure's, en alguns aspectes, dins de l'actual Dret agrari.

⁴³ Sánchez, A. (2000). El Derecho agrario en España: perspectiva histórica y prospectiva. *Derecho agrario y alimentario*, 37, 19-20.

recollides adopten una perspectiva de mercat, basades en el règim de la propietat privada de la terra i els títols jurídics que legitimen el seu aprofitament, però transcendint cap a l'organització empresarial dels elements que configuren l'explotació agrícola amb vista a la comercialització, i és ací on radica el problema.

La Llei agrària, nom amb el qual es va conèixer inicialment el Dret Agrari, és una branca despres del Dret Civil que va fer la seua aparició en les acaballes del segle XVIII, sense que en aquell moment se li prestara major atenció com a nova branca de dret, perquè més estava relacionada amb l'activitat econòmica productiva i l'exercici del dret de propietat que amb l'agricultura. No fou fins als congressos de dret comparat celebrats a París i La Haia, el 1900 i 1937 respectivament, quan començà a cobrar importància com a dret especial, simultàniament a l'impuls que li donaren dues figures com la de GIANGASTONE BOLLA, primer referent en la matèria que plasmava la seua obra en la *Rivista del Diritto Agrario*, creada per ell mateix, i ANTONIO CARROZZA, posterior director de la mateixa i fundador del modernisme del Dret Agrari⁴⁴.

A falta d'un règim jurídic especial en la matèria, la norma referent era el Codi Civil de 1889, no exempt de polèmica per part de la doctrina⁴⁵, doncs per a una banda es considerava un codi fonamentalment agrari, mentre que per a l'altra no respectava, en el fet essencial, les característiques pròpies de l'activitat agrària, i això que el Dret Agrari és una de les disciplines més versàtils de la cultura jurídica. En origen es va identificar amb una legislació especial per a adquirir, després, trets d'especialitat respecte del tronc comú del Dret Civil⁴⁶. Més tard va anar adquirint una sòlida personalitat amb la identificació clara de figures pròpies, anomenades «Instituts» per la seua doctrina, dotats d'una funció específica i diferent de la de les altres branques del dret. Però, la seua característica més interessant va ser la d'unir-se, axiològicament, als drets humans, econòmics i socials, per a obtindre una filosofia que havia de nodrir-li dels valors necessaris per a respondre a les angoixants realitats on havia i ha d'actuar, ja que tot i ser un sector fonamental per a la supervivència de l'ésser humà es troba en una situació de crisi constant, especialment i en el que en aquesta anàlisi interessa, en el relatiu a la citricultura valenciana.

⁴⁴ Zeledón, R. (2004). Estado del derecho agrario en el mundo contemporáneo. *Cuaderno Técnico de Desarrollo Rural*, 29.

⁴⁵ D'una banda Giangastone Bolla contemplava el Dret Agrari com un *ius proprium* de l'agricultura, mentre que Ageo Arcangeli recolzava la idea que calia sostindre la unitat del dret privat i evitar-li el sorgiment de qualsevol mena d'obstacles.

⁴⁶ Encara que a l'actual Codi Civil es pot trobar al llarg de diferents articles, com el 388, 390, 483, 485, 499, 552, 570, 591, 592, 1491 o 1656 entre altres, el reflex d'una terminologia plenament agrària en diverses institucions jurídiques.

Així mateix, i més enllà de l'article 130.1 de la Constitució espanyola, la legislació agrària és hui en dia un exemple paradigmàtic de pluralisme normatiu. De fet, l'agricultura és una matèria fortament descentralitzada, la qual cosa fa necessari incloure en el Codi de Dret Agrari una recopilació de les normes rectores vigents en cada comunitat autònoma, que ofereix una visió de conjunt de l'estat del Dret Agrari en cada lloc; almenys, en els seus aspectes més importants. En el cas concret del País Valencià, territori amb una àmplia tradició encara viva i especialment vinculada al món agrari, es presenten facetes que requereixen una acció legislativa, no sols amb la finalitat de positivitzar el costum, sinó també d'adaptar-lo a les diverses realitats socioeconòmiques. En aquest sentit cal mencionar el Decret 31/1994, de 8 de febrer, del Govern Valencià, pel qual es determinen i s'estableix el règim jurídic de les explotacions agràries preferents de la Comunitat Valenciana, derogat per la Llei 8/2002, de 5 de desembre, d'Ordenació i Modernització de les Estructures Agràries de la Comunitat Valenciana, que al seu torn fou derogada per l'actual Llei 5/2019, de 28 de febrer, de la Generalitat, d'estructures agràries de la Comunitat Valenciana.

Aquesta normativa contempla com la viabilitat de l'agricultura valenciana s'ha vist limitada per problemes estructurals vinculats a l'articulació de la cadena alimentària, la fragmentació de la propietat de la terra, la falta d'una cultura de la gestió en comú de la producció, l'escassa mobilitat del mercat de terres, la falta d'eines que faciliten la planificació a professionals del sector i la deficiència d'inversió pública i privada en benefici d'una activitat agrària sostenible i generadora d'ocupació. A més, la llei tracta de proposar instruments socialment i territorialment sostenibles per a agrupar les explotacions i reestructurar parcel·les en models de gestió que permeten la seua viabilitat, respectant els valors culturals i ambientals del sòl agrari.

En altres casos la normativització ha tractat de protegir l'agricultura valenciana enfront de determinades pràctiques abusives, resultat del qual fou l'aprovació de la Llei 3/2013, de 26 de juliol, de la Generalitat, dels Contractes i altres Relacions Jurídiques Agràries. Aquesta llei es configura com un pas constitucional en matèria de Dret Civil valencià que aborda el desequilibri de la cadena alimentària des d'un prisma singular, la regulació dels contractes agraris, mitjançant l'exercici d'una competència exclusiva en matèria de Dret Civil autonòmic i consolidant un dret d'arrel consuetudinària en relació a la compravenda de collites en el camp valencià. És a dir, la norma expressa la resposta del legislador autonòmic a la necessitat de codificar sobre el costum existent en matèria de relacions contractuals agràries, des d'una perspectiva de Dret Civil propi i estretament vinculada amb el Dret Agrari, segons l'Estatut d'Autonomia.

Tampoc es pot obviar la Llei 5/2018, de 6 de març, de l'Horta de València. Aquesta recull l'esperit del dictamen del Consell Valencià de Cultura sobre la conservació de l'Horta de València de maig de 2000, i de la iniciativa legislativa popular a través de la proposició de llei reguladora del procés d'ordenació i protecció de l'Horta de València com a espai natural protegit de 2004, que va suscitar un gran consens en tots els agents socials del País Valencià. Es tracta de preservar l'horta com un sistema productiu, ambiental i cultural integrat, l'element bàsic del qual són les persones que es dediquen a l'agricultura. No es pot protegir l'horta des d'una visió museística i petrificada d'aquest espai, sinó que el que es pretén amb aquesta llei i els instruments que la desenvolupen, és configurar un espai viu i sostenible des de la triple dimensió: econòmica, ambiental i social.

L'Horta de València, com la resta de les hortes històriques valencianes, té una llarga història de més de mil anys al seu darrere. Aquest espai viu i viscut per les generacions presents, igualment ho ha estat en els segles passats, no és un espai natural regit per les lleis de la naturalesa sinó una construcció humana molt complexa. El camp no sols és terra, aigua i cultius, també és els seus habitants que des de fa segles l'han viscut, treballat i festejat, per això, aquest lligam amb el territori ens ha fet arribar una cultura immaterial de costums i tradicions d'aquests diversos àmbits que formen part del nostre patrimoni cultural present.

En aquest sentit i com a garant de la citricultura valenciana, des del Decret 40/1993, de 8 de març, del Govern Valencià, sobre mesures experimentals per a limitar la pol·linització creuada en les plantacions de cítrics i, quasi ininterrompudament fins a l'acord de 4 de març de 2022, del Consell, d'aprovació de mesures per a limitar la pol·linització encreuada entre plantacions de cítrics, constantment s'ha legislat per protegir els nivells productius i comercials de l'espècie, si bé ha suposat una seriosa confrontació amb el sector apícola que s'ha prolongat en el temps durant quasi trenta anys i que, com està previst, continuarà així fins a almenys el 2026⁴⁷.

⁴⁷ Així ho estableix l'Acord per què s'aproven mesures dirigides a limitar la pol·linització creuada entre plantacions de cítrics aconseguit el 16 de febrer de 2022 pels principals actors dels col·lectius implicats, com s'estableix a l'exposició de motius de l'Acord de 4 de març de 2022, del Consell, d'aprovació de mesures per a limitar la pol·linització encreuada entre plantacions de cítrics, si bé és cert que el contingut d'aquest acord encara es desconeix a la data d'entrega d'aquesta anàlisi.

II.- LA SUBSISTÈNCIA DE L'APICULTURA AL PAÍS VALENCIÀ

L'apicultura com activitat pecuària ha mantingut al llarg dels segles una importància bastant rellevant, suposant un creixent interès que, més enllà de la seua repercussió econòmica en el sector de la producció de la mel i altres productes de la colmena, té una importància fonamental per al desenvolupament rural, l'equilibri ecològic i constitueix la base per a la conservació i la diversitat de les plantes que depenen de la pol·linització, la qual cosa contribueix a elevar la productivitat de gran part dels cultius, aprofitant recursos no utilitzats per ninguna altra activitat.

El sector apícola espanyol suposa al voltant del 0,44 % de la Producció Final Ramadera i el 0,17 % de la Producció de la Branca Agrària, amb un valor anual productiu, comprenent mel, cera i pol·len, estimat en aproximadament 62 milions d'euros⁴⁸. No obstant, el benefici d'aquest sector no és merament econòmic, doncs la taxació de la pol·linització, difícil de mesurar, és sens dubte la més alta de tots els elements que componen l'apicultura. Un estudi publicat en 2009 estima que la cotització econòmica mundial dels insectes pol·linitzadors l'any 2005 va ser de 153.000 milions d'euros, la qual cosa representa el 9,5 % del valor de la producció mundial agrícola utilitzada per a l'alimentació humana en aquell any⁴⁹. A més a més, es contempla que el valor econòmic de la pol·linització de les abelles en Espanya és de quasi 3.000 milions d'euros anuals⁵⁰, reportant aquesta acció de tres 400 milions d'euros a l'any a l'agricultura valenciana⁵¹.

S'ha de tenir en compte que aquesta tasca pol·linitzadora, a considerar com un bé públic, és la garant del manteniment de la biodiversitat vegetal, i correspon actualment i en gran mesura al treball de les persones dedicades a l'apicultura i els seus eixams d'abelles.

⁴⁸ Dades proporcionades pel Ministeri d'Agricultura, Pesca i Alimentació. Recuperades de: <https://www.mapa.gob.es/es/ganaderia/temas/produccion-y-mercados-ganaderos/sectores-ganaderos/apicola/default.aspx>.

⁴⁹ Gallai, N., Vaissière, BE. (2009). Guidelines for the economic valuation of pollination services at a national scale. *FAO*. <https://www.fao.org/3/at523e/at523e.pdf>.

⁵⁰ Rico, J. (2015). ¿Sabías que... El valor económico de la polinización de las abejas en España es de casi 3.000 millones de euros anuales?. *Desarrollo Rural y Sostenible*, 25, 17.

⁵¹ Segons dades publicades per la Unió de Llauradors i Ramaders en 2019.

1.- Una tradició prehistòrica

Des de temps remots, les abelles han fascinat als humans d'una manera en la que probablement no ho ha fet altre cap animal. Tal volta la veneració dedicada a aquestes diminutes criatures que conviuen harmoniosament siga deguda a la incapacitat dels individus per controlar mínimament la seua activitat, comportament o conducta, tan treballadora com perfectament organitzada, resultant ser en definitiva un dels éssers vius més valuosos i complexos de la natura. Sense cap dubte són un dels animals sobre els quals més s'ha escrit: mencionades i admirades per poetes, literats, naturalistes, filòsofs, així com persones de renom de totes les èpoques⁵².

La història evolutiva de les abelles del gènere *Apis*, que és el que al llarg d'aquesta anàlisi es tracta, es troba estretament relacionada amb l'evolució de gran quantitat de plantes. De fet, estudis realitzats sobre restes fòssils han permès determinar que els primers insectes socials d'aquest ordre aparegueren durant el període cretàic, fa aproximadament uns 100 milions d'anys, suposant un paper evolutiu fonamental al propiciar que les plantes amb flor es convertiren en el tipus vegetal predominant en la terra⁵³. És més, en 2019 es descobrí el fòssil més antic d'una abella, datat amb 100 milions d'anys a la Patagònia⁵⁴, representant l'evidència fòssil més antiga de les abelles modernes, corroborant novament que aquest animal ja era un insecte pol·linitzador a considerar en aquella primerenca edat.

En realitat la confluència espai i temps entre l'*homo* i l'*apis mellifera*, unida amb el tradicional comportament de caçadors-recol·lectors dels nostres avantpassats, du a pensar que sens dubte hi hauria un aprofitament de la mel com a recurs alimentari, inclòs abans del que ens consta a través de les pintures rupestres. Curiosament, el primer registre que relaciona a l'home amb la mel està situat a la Cova de l'Aranya, al

⁵² Al llarg de la història podem trobar nombroses referències, des del poema «Geòrgiques» de l'autor romà Virgili, passant per la novel·la més universal de la literatura castellana «El Quixot», de Miguel de Cervantes, o «L'origen de les espècies», de Darwin, entre altres.

⁵³ Weinstock, G. *et al.* (2006) Insights into social insects from the genome of the honeybee *Apis mellifera*. *Nature.*, 443, 931-949. <https://doi.org/10.1038/nature05260>

⁵⁴ Genise, J. F., *et al.* (2020) 100 Ma sweat bee nests: Early and rapid co-diversification of crown bees and flowering plants. *PLoS ONE* 15 (1). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0227789>

municipi de Bicorp (València)⁵⁵, datat entre el 9.000 i el 7.000 a. de C.⁵⁶, art rupestre que, per cert, fou declarat bé d'interés cultural Patrimoni de la Humanitat per la UNESCO el 1998⁵⁷. No obstant, aquest no és l'únic registre que hi ha per aquestes terres, doncs al Barranc de la Valltorta de Tírig (Castelló) es pot trobar un altre exemple⁵⁸, però no l'únic. Segons l'obra de la prolífica investigadora i apicultora EVA CRANE⁵⁹ existeixen 381 punts arreu del món on es pot observar la relació entre l'home i l'insecte i, naturalment, és de suposar que amb la instauració del sedentarisme com a mètode de vida i les primeres domesticacions d'espècies animals i vegetals, es produïra també un aprofitament dels recursos de les abelles, significat l'inici primitiu de l'apicultura.

Altrament, investigacions recents han situat restes de cera en nombrosos fragments de ceràmica neolítica trobats en la península d'Anatòlia, Europa i el nord d'Àfrica. El vestigi més antic ha estat registrat al jaciment turc de Çatalhöyük, datat al voltant del 7.000 a. de C.⁶⁰, amb la qual cosa s'evidencia l'explotació de les abelles pràcticament des del naixement de l'agricultura i ramaderia, ja que si bé es creu que el primer motiu per desenvolupar l'apicultura fou la producció de mel, un edulcorant segurament ben apreciat al llarg de la Prehistòria, la cera també tindria múltiples usos, com la impermeabilització de recipients de ceràmica o la seua aplicació medicinal, cosmètica o cerimonial.

En realitat, l'origen de l'apicultura, entesa no només com la simple propietat dels eixams, sinó com la cura i utilització de les colònies d'abelles per a l'obtenció dirigida dels rendiments productius aprofitables per als éssers humans, possiblement tingué lloc en diferents parts del món simultàniament. Tanmateix, les evidències més clares sobre el seu origen indiquen que prové de l'antic Egipte al voltant del 2.400 a. de C., a

⁵⁵ Es representa a una figura andrògena d'un recol·lector-caçador que, situat a dalt d'una escala, introdueix la seua mà en una colònia salvatge ubicada en la cavitat d'una roca per a retirar les bresques. Les abelles mentrestant intenten defendre el seu rusc sobrevolant-li al voltant i atacant a l'intrús.

⁵⁶ Hernández-Pacheco, E., (1924). *Las pinturas prehistóricas de las Cuevas de la Araña (Valencia): Evolución del arte rupestre de España*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas y Museo Nacional de Ciencias Naturales.

⁵⁷ <https://whc.unesco.org/es/list/874#top>

⁵⁸ <https://museudelavalltorta.gva.es/va/parque-cultural>

⁵⁹ Crane, E. (2001). *The rock art of honey hunters*. International Bee Research Association.

⁶⁰ Hendy, J., Colonese, A.C., Franz, I. *et al.* (2018). Ancient proteins from ceramic vessels at Çatalhöyük West reveal the hidden cuisine of early farmers. *Nat Commun*, 9, 4064 (2018). <https://doi.org/10.1038/s41467-018-06335-6>

partir de les representacions murals que s'hi troben, ja que la imatge més antiga d'una colmena es troba al Temple Solar del Rei Nyusera⁶¹, en Abu Gurob.

De períodes més recents també han arribat evidències apícoles. Novament és EVA CRANE⁶² qui recull proves procedents de pràcticament tots els moments històrics i totes les civilitzacions conegudes: dels regnes d'Àsia menor, l'antiga Grècia, l'Imperi Romà, Pèrsia, Índia, Nepal, el nord d'Àfrica, l'Àfrica subsahariana, la península Ibèrica, els pobles del nord d'Europa, dels Balcans i de diferents illes, tant del mar Mediterrani com de l'Egeu. Aquesta àmplia distribució pels continents africà, europeu i asiàtic evidencia, d'un costat, la importància dels productes apícoles al llarg de la història, i d'altra, la rendibilitat de l'activitat. Altrament ha estat una manera d'ajudar la població a enfortir el seu sistema de vida i desenvolupament i assegurar la continuïtat de l'hàbitat i de la diversitat biològica.

És arran de l'observança d'algunes civilitzacions antigues com l'egípcia⁶³, les de la península d'Anatòlia, la grega⁶⁴ o la romana quan es contempla l'especial rellevància que aquest insecte hi té. De fet, en aquesta última s'aprecia el tractament jurídic, minucios i tècnic que la jurisprudència dedica a les abelles, resultant objecte d'allusions en nombrosos escrits⁶⁵ com més avant s'indicarà. Han estat els únics animals als quals els codis continentals dediquen una atenció específica amb un règim jurídic que ha romàs pràcticament inalterable malgrat la quantitat de canvis socials, econòmics i biològics que s'han produït al llarg del temps⁶⁶. Este primer pas cap a l'aprofitament ramader de l'*Apis mellifera* vingué estretament relacionat al concepte de propietat, puix que en un primer moment els individus o col·lectius propietaris d'un terreny reclamaren per a ells mateixos el dret d'explotació dels eixams assentats sobre

⁶¹ Forma part de la decoració de la Càmera de les quatre estacions, on figura el procés de recollida de la mel i el seu posterior processament, actualment exhibida al Nou Museu de Berlín.

⁶² Crane, E. (1983). *The Archaeology of Beekeeping*. Duckworth; Crane, E. (1991). *Bees and beekeeping: science, practice and world resources*. Cornell University Press; Crane, E. (1999). *The world history of beekeeping and honey hunting*. Routledge.

⁶³ Se li atribueix un origen diví, utilitzant-se com a símbol del rei del Baix Egipte, quedant com a prova els relleus grafiats en obeliscos i columnes en diferents temples, així s'expressa al Papir Salt 825 (Línies 1-7 BM).

⁶⁴ Cal destacar els mites de Melissa i Artisteu, els quals presenten a les abelles com un producte excepcional i miraculós, que acaba sent, no obstant, un element natural. Ambdós mites tenen el poder dels déus com a punt de partida, associant aquest animal a la divinitat en el marc d'una doctrina panteista, fent-lo digne de metamorfosi a l'hora de morir, convertint-se en estrelles, privilegi reservat només a herois i semideus.

⁶⁵ Mencionar els textos de Virgili, Paladi, Plini o Columela.

⁶⁶ Giménez-Candela, M. (2020). Abejas y Covid-19: una regulació jurídica necesaria. *dA. Derecho Animal (Forum of Animal Law Studies)* 11, (4). <https://doi.org/10.5565/rev/da.558>

el seu territori, encara que posteriorment amb l'ampliació del coneixement sobre el seu procedir, els eixams passaren a confinar-se en estructures creades per l'home⁶⁷, facilitant d'aquesta forma la reclamació de la propietat sobre aquestes.

Ara bé, encara que la mel, així com la resta de productes derivats de les abelles, foren molt apreciats pels romans⁶⁸, no hi ha dades d'aquella època que demostrin l'aprofitament apícola a cap de les províncies valencianes, si més no, és de suposar que aquest territori fou explotat amplament per les seues meravelloses condicions botàniques i climàtiques.

És a partir de la dominació àrab quan es troben dades que arriben de forma quasi ininterrompuda fins a l'actualitat, remarcant la importància de l'apicultura per al territori valencià. Els àrabs, com la majoria dels pobles orientals, feren un extens ús de la mel, sent molt freqüent la seua utilització en l'elaboració de fórmules magistrals amb finalitats medicinals, i junt amb l'ametla foren dos ingredients molt utilitzats en Al-Àndalus per a la fabricació de nombrosos dolços com el torró⁶⁹. Per tant, es pot pensar que la importància de l'apicultura fou notable, tant pel nombre de colmenes com per les persones dedicades a aquesta activitat. No cal sinó fixar-se en el fet que l'escut de Jarafuel (València), municipi fundat pels àrabs al segle XII, està format per tres ruscós amb abelles al seu voltant. També a la toponímia se'n troba un reflex d'aquesta importància al territori, concretament al municipi de Benassal (Castelló), que provindria dels vocables àrabs *Abn alnahaal*, significant literalment «fill de colmener», fent menció, sens dubte, a la professió d'alguns dels seus habitants.

Posteriorment i amb la sortida forçada dels àrabs de la península, l'apicultura, així com altres tasques agrícoles o ramaderes, es mantingueren en mans dels moriscs fins a la seua definitiva expulsió. Concretament aquesta vinculació dels moriscs amb

⁶⁷ Les cavitats utilitzades seguien les característiques estructurals que el mateix insecte utilitza de forma natural, com l'aprofitament dels troncs d'arbres o la reproducció d'aquests espais en un altre tipus d'element, és més, actualment existeixen evidències d'aquest procedir arreu del món i datades en diferents moments històrics. En nombrosos museus etnològics del territori espanyol se'n conserven d'exemples.

⁶⁸ Al·ludir al consum d'hidromel que hi feien a les bodes, a banda del seu ús com a ritual de procreació, perdurant en els nostres dies l'expressió «lluna de mel». Als llibres *Dining in a Classical Context*, de Willian Slater, o *The Roman Banquet: Images of Conviviality*, de Katherine M.D Dunbabin, es poden trobar diversos exemples.

⁶⁹ No es pot obviar que la fabricació del torró de Xixona està documentada des de mitjan segle XVI. Tota aquesta regió és terra d'ametlers i apicultura, a causa de la vegetació existent (romer, timó, espígol, etc.), requisits indispensables que van aprofitar els xixonencs, primer per a elaborar torró a partir d'aquests recursos i després per a comercialitzar-ho. Actualment existeix la Indicació Geogràfica Protegida «Torró de Xixona» i és en aquesta ciutat on s'elaboren aproximadament el 60 % de la quantitat total de torró preparat en Espanya, segons les dades aportades per la Comissió Europea.

l'apicultura queda plasmada en alguns documents del segle XVI, redactats en dialecte àrab-valencià, que es conserven a l'Arxiu Històric Nacional, com per exemple la menció que s'hi troba en document inquisitorial sobre el morisc Onofrio Nebot, natural de la Vall d'Ebo (Alacant), d'ofici torroner i meler⁷⁰. Amb tot, la tradició continuà en altres mans, doncs dels segles XVII i XVIII hi ha referències que recalquen la bondat i quantia de la mel valenciana, a banda de la ja mencionada i imprescindible utilització per a la indústria torronera⁷¹.

2.- L'apicultura, un patrimoni imprescindible

Per la seua definició, un sistema de vida i desenvolupament hauria d'enfortir les capacitats sense deteriorar els recursos naturals de base⁷², i l'apicultura així ho fa. Els apicultors són qui més en saben d'aquest insecte, sent conscients del servei que suposa la pol·linització de les plantes i la interacció entre ecosistemes agrícoles, entenent a més com conservar-los i gestionar-los per a mantindre la biodiversitat, garantint la salut del medi ambient i millorant els mitjans de vida humans. De fet, a tot el món, des de sempre, l'apicultura ha format part de l'agricultura de qualsevol poble, i al territori valencià no anava a ser menys. Amb tot i això, amb més freqüència de la desitjada i potser per desconeixement en el tema, l'agricultor sol tindre una influència negativa en l'activitat pol·linitzadora de les abelles.

Si bé és cert que al llarg de la història s'ha generat una notable experiència apícola que ha permés una millora de la mateixa enfocada a l'obtenció d'un major rendiment productiu, no fou fins al desenvolupament de l'apicultura moderna, durant el segle XIX, que aquesta activitat passà de ser una activitat productiva de tall complementari a consolidar-se com una explotació ramadera pròpiament dita⁷³. Tanmateix i d'acord amb les últimes dades del Registre General d'Explotacions Agràries (REGA), en 2020 hi havia en Espanya 33.833 explotacions apícoles, de les quals només un 17,38 %

⁷⁰ AHN Inq. Leg. 554/19.

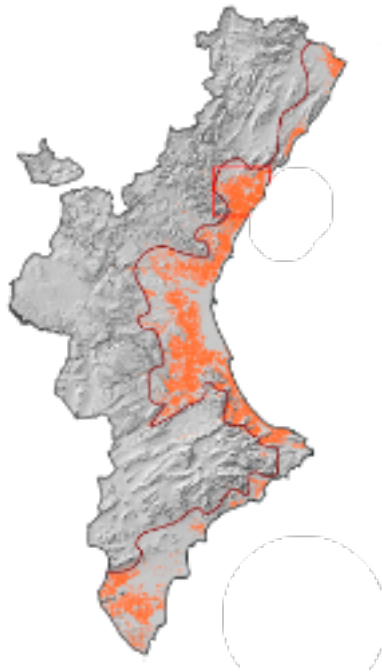
⁷¹ Cal mencionar en aquest sentit les obres *Decada primera de la historia de la insigne y Coronada ciudad y Reyno de Valencia* de l'historiador Gaspar Escolano, o *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografia, Agricultura, poblacion y frutos del Reyno de Valencia* de l'insigne botànic Antonio José Cavanilles, on se'n fa menció.

⁷² Chambers, R., Conway, G. (1992). *Sustainable rural livelihoods: practical concepts for the 21st century*. Institute of Development Studies.

⁷³ A la introducció del Reial Decret 209/2002, de 22 de febrer, pel qual s'estableixen normes d'ordenació de les explotacions apícoles, es posa de manifest la importància que l'apicultura ha anat obtenint durant els últims anys, així com l'interés que actualment suscita.

eren d'apicultors professionals, sent el 82,62 % restant d'apicultors no professionals⁷⁴. És a dir, aquesta falta de professionalització és determinant pel que a la comercialització, tècnica, maneig o productivitat es refereix. Per la seua banda i amb un 7,44 % del total d'explotacions, el País Valencià supera la mitjana de professionalització, ja que amb un total de 2.517 explotacions, un 27,33 % eren professionals, restant un 72,67 % de no professionals⁷⁵.

Tal vegada aquesta major professionalització és deguda al fet que els mitjans de vida i desenvolupament de l'apicultura es basen en la presència de recursos naturals: abelles, plantes en flor i aigua, elements ben presents al País Valencià. És més, aquest territori, amb aproximadament 3 mil espècies vegetals⁷⁶ i un clima particular, pot considerar-se com una de les zones dins del conjunt nacional més aptes des del punt de vista apícola. A això se li ha d'afegir la gran extensió i diversitat de cultius, especialment el cítricol, assenyalat d'interés per al sector.

Imatge 2.- Distribució del territori cítricol.

Font: Hermosilla, J., Irazo, E. (2022). *La Citricultura de la Plana. Un mar de naranjos inundando la llanura litoral*

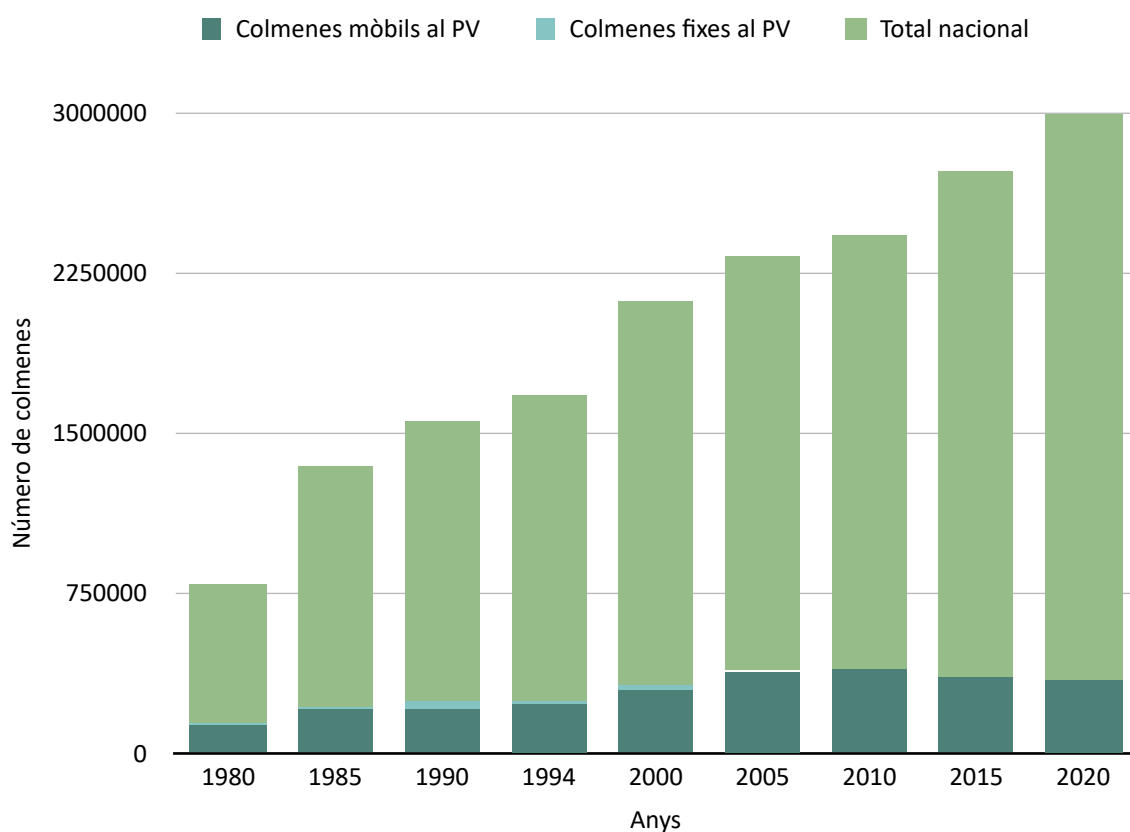
⁷⁴ Una explotació apícola és el conjunt de tots els ruscus, repartits en un o diversos abellars, d'un mateix titular amb independència de la seua finalitat o emplaçament. Es categoritzen en: professional (>150 ruscus), no professional (149-16 ruscus) i d'autoconsum (<15 ruscus).

⁷⁵ MAPA (2020). *El sector apícola en cifras: Principales Indicadores Económicos*. Subdirección General de Producciones Ganaderas y Cinegéticas, Dirección General de Producciones y Mercados Agrarios.

⁷⁶ Mateu, I. et al. (1993). *La apicultura valenciana. Tradición y aprovechamiento*. Generalitat Valenciana.

La considerable quantitat de cultiu cítricol queda evidenciada d'acord amb aquesta imatge i les dades aportades en l'apartat anterior. De manera paral·lela, també es necessita l'acompanyament dels recursos hídrics autòctons per a poder mantindre aquesta producció, i malgrat dependre en part dels recursos generats en altres autonomies, es troben en forma d'aigües subterrànies uns grans reservoris⁷⁷, sens dubte els més importants del conjunt nacional, a causa de la gran permeabilitat i fracturació de les formacions geològiques valencianes.

Així mateix i seguint les dades de la gràfica següent⁷⁸, es pot observar la importància del sector autonòmic dintre del còmput nacional, per sobre la dificultat en obtindre'n relatives a anys anteriors al 1980 que il·lustren l'arrelada tradició.

Gràfica 4.- Número de colmenes al País Valencià i el seu pes dintre del total nacional.
 Font: Elaboració pròpia a partir dels Anuaris d'estadística del Ministeri d'Agricultura, Pesca i Alimentació.

⁷⁷ Dades extretes del Sistema d'informació sobre xarxes de seguiment de l'estat i informació hidrològica: <https://sig.mapama.gob.es/redes-seguimiento/>

⁷⁸ Proporcionades pels Anuaris d'estadística del Ministeri d'Agricultura, Pesca i Alimentació, que disten de les dades proporcionades pel Cens Agrari de l'INE. No obstant, les dades d'ambdós organismes oficials guarden una proporció similar que serveix per a comprendre la relació apícola autonòmica i estatal.

La capacitat apícola i el teixit productiu que s'ha anat consolidant des de temps prehistòrics, com ja s'ha mencionat, ha aconseguit mantindre's de forma estable durant les últimes quatre dècades, encara que clarament va perdent pes de forma gradual. L'any 1980 el 17,56 % de les colmenes eren valencianes, mentre que en 2020 només ho eren l'11,60 %. El nombre nacional de colmenes ha augmentat fins a arribar a triplicar-se, mentre que al País Valencià només s'amplien els ruscos en a penes 200 mil durant el mateix període de temps, el que realment mostra l'equilibri constant i continu del sector, alhora que les dificultats per créixer al mateix ritme que la resta d'autonomies, és a dir, exemplifica a la perfecció l'esforç continu del sector per subsistir.

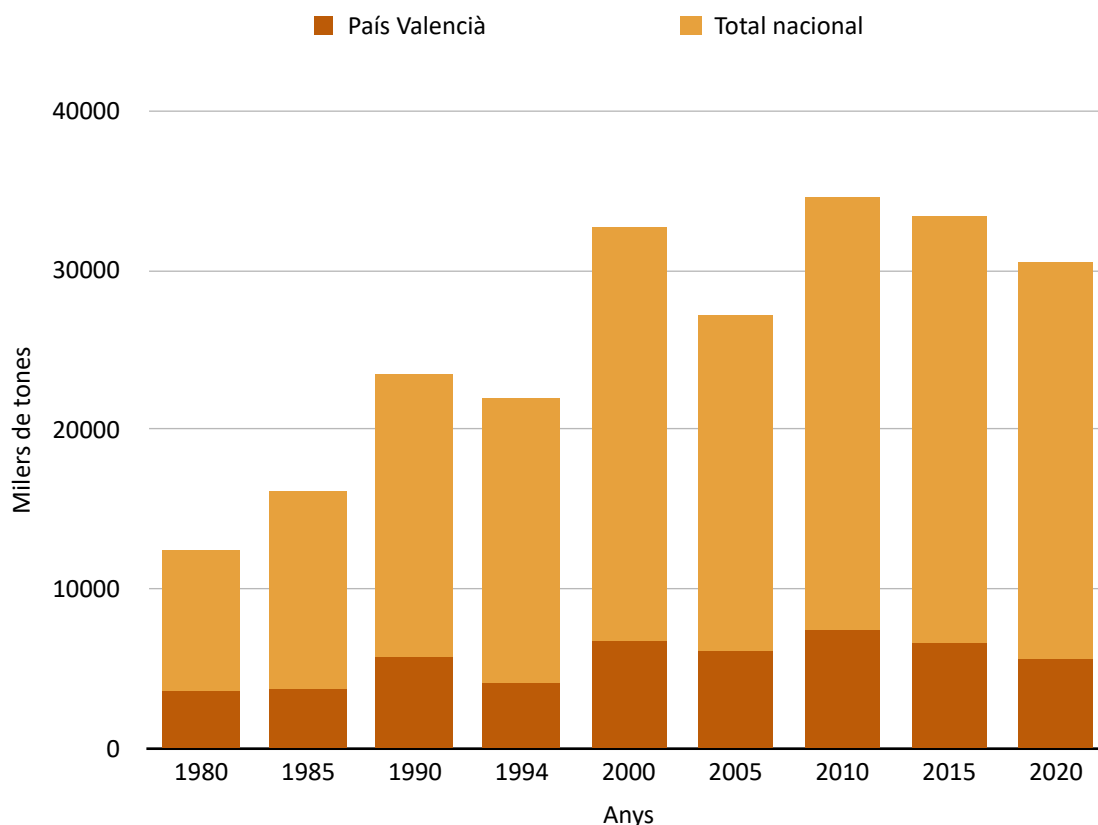
Un altre aspecte a destacar d'aquesta gràfica és la transhumància apícola com a sistema productiu, de fet, el nombre de colmenes fixes resulta tan irrisori que ni tan sols s'aprecia en alguns anys. Si es reprenen de nou les dades del REGA per al 2020⁷⁹, de les 33.833 colmenes del panorama nacional, un 56,79 % eren fixes, mentre que un 40,84 % ho eren transhumants. Tanmateix i com s'il·lustra, aquesta situació és totalment diferent al País Valencià, on només un 4,85 % de les colmenes són fixes, implicant que el 95,15 % restant són transhumants. Aquest mètode consisteix a practicar recorreguts més o menys llargs, dins de la comunitat autònoma o per la resta del país buscant les diverses floracions, per a posteriorment retornar al lloc d'origen en època hivernal. Si bé aquests desplaçament són molt variats i diferents, depenent exclusivament de les iniciatives individuals en el relatiu al destí com a la distància que recorren, es poden assenyalar dos patrons bàsics en l'àmbit autonòmic: l'estància durant el final de la tardor, l'hivern i principi de primavera al territori d'origen aprofitant les floracions autonòmiques, i el seu exili durant l'estiu. Aquesta ha estat l'única manera de continuar obtenint una producció constant i arrelada des de temps remots.

És més, si s'analitza la producció mel·lífera, es torna a confirmar la importància del sector apícola autonòmic dins del còmput nacional. Així doncs, en 1980 el 28,31 % de la mel obtinguda provenia del País Valencià, sent el percentatge per al passat 2020 d'un 18,41 %⁸⁰. Si bé és cert que globalment les dades de la gràfica ubicada a continuació ensenyen un retrocés en la importància que aquesta comunitat autònoma hi té, el que també mostra és l'estabilitat del sector, doncs ni el nombre de colmenes ni els milers de tones de mel extretes han sofrit modificacions substancials en els últims quaranta anys. Aquest equilibri o subsistència pot donar-se com a conseqüència de la

⁷⁹ Ibidem 75.

⁸⁰ És curiosa la falta de transparència respecte a la procedència floral de la mel produïda en cada autonomia, puix no hi ha dades relatives a la qüestió.

professionalització del sector, és a dir, hi ha un continu relleu generacional i de localitzacions on instal·lar els ruscos que propicien el manteniment de l'apicultura amb lleugeres modificacions, o per altres factors que impedeixen que augmente, com l'efecte de "la pinyolà", que més avant s'analitzarà.

Gràfica 5.- Producció de mel en milers de tones

Font: Elaboració pròpia a partir dels Anuaris d'estadística del Ministeri d'Agricultura, Pesca i Alimentació.

D'una forma breu, la transhumància valenciana sol aprofitar durant l'hivern el romer i el timó, propiciats per la suavitat climàtica de la costa mediterrània, encara que la floració en general depenen de la climatologia i, com bé se sap, és un aspecte cada any més variable. A començament de la primavera s'intenta explotar el cultiu autonòmic per excel·lència, els cítrics. Segons les paraules dels mateixos apicultors, les plantacions de cítrics en època de floració suposen un paradís per a les abelles i, per tant, un cultiu amb un efecte positiu rellevant pel que fa a la producció mel·lífera, gràcies a la gran concentració floral que existeix durant la primavera al País Valencià, afavorint un producte com és la mel de flor de taronger. Però no només açò, sinó també per l'augment en el nombre d'abelles com a conseqüència de la gran activitat recol·lectora de pol·len, doncs aquesta abundància de pol·len i treball afavoreix la procreació.

Socialment hi ha un aprecí significatiu per la mel de flor de taronger que, per contra, no complau al sector agrícola per la possibilitat que hi ha de sofrir la pol·linització creuada.

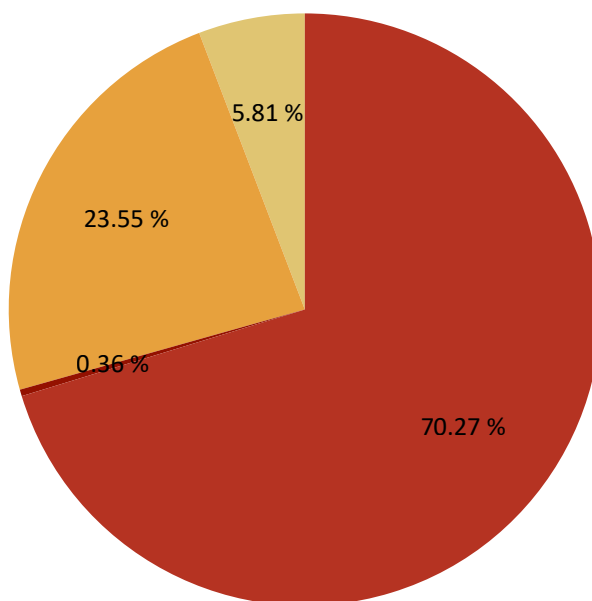
A banda d'això, el sector apícola tampoc se sent còmode en instal·lar colmenes prop d'aquests cultius per la gran quantitat de tractaments fitosanitaris als quals es troben sotmesos, com s'ha fet menció, perquè provoquen una considerable mortaldat entre les abelles⁸¹. La majoria dels apicultors instal·len els ruscós als seus camps i tenen cura dels plaguicides que utilitzen, ja que segons l'essència minifundista regional en moltes ocasions l'apicultura ha estat un aprofitament complementari, suposant ingressos addicionals a unes famílies que no hagueren pogut sobreviure només amb el fruit de les seues explotacions agrícoles. Es tracta, en definitiva, d'una apicultura a temps parcial lligada irònicament a l'agricultura, que no resulta gens senzilla i que partint d'aquestes premisses ha abocat tradicionalment a practicar la transhumància per obtenir rendiments.

Un altre punt important és que curiosament, només al Programa nacional de mesures d'ajuda a l'apicultura 2011-2013, publicat pel Ministeri de medi ambiental i medi rural i marítim el 2010, es troben dades relatives al percentatge de mel de major producció dins de cada comunitat autònoma en 2009, sense haver-hi cap menció específica sobre la resta de tipus que s'elaboren. Només s'indica que la mel de mil flors continua sent la de major producció, suposant un 70,26 % del total de la mel espanyola per a aquell any, tal com s'observa a la gràfica a continuació. Per la seua part, a la mel de flor de taronger li correspon un 23,55 % respecte d'aquest total, del qual el 19,65 % fou elaborada al País Valencià. És més, en aquest territori la mel de flor de taronger suposa un considerable 35 % de la producció total autonòmica⁸². Aquesta falta d'informació actualitzada i millor detallada per tipus productius, la qual sí que es dona en qualssevol altres aliments, n'és un bon exemple de la passivitat institucional existent sobre el sector.

⁸¹ La població de pol·linitzadors, especialment abelles i papallones, ha disminuït de manera preocupant, degut principalment a pràctiques agrícoles intensives, canvis en l'ús de la terra i els plaguicides (inclosos els insecticides neonicotinoides), entre altres. <https://www.un.org/es/observances/bee-day>

⁸² Dades extretes del Programa nacional de mesures d'ajuda a l'apicultura 2011-2013, publicat pel Ministeri de medi ambiental i medi rural i marítim el 2010.

● Mil flors ● Bruc ● Flor de taronger ● Altres

Gràfica 6.- Producció mel·lífera per tipus l'any 2009.

Font: Elaboració pròpia a partir del Programa nacional de mesures d'ajuda a l'apicultura 2011-2013.

Una vegada passada la floració cítrica i del romer, els apicultors valencians es desplacen buscant més timó, espígol, bruc o gira-sol, acudint tradicionalment a altres províncies espanyoles. En qualsevol cas, la transhumància possibilita l'obtenció de majors rendiments unitaris i de mels diverses i seleccionades, així com l'opció de modificar els plantejaments productius en funció de les circumstàncies físiques i econòmiques. Nogensmenys, aquest trasllat constant i continu suposa una pesada tasca per al sector, que sumat a un major cost de producció⁸³ i a les confrontacions que es provoquen entre els apicultors autòctons i els forans en la seua lluita per les floracions⁸⁴, propicia que l'apicultor es trobe en un continu aïllament, bé imposat amb altres sectors o bé amb si mateix, que dificulta l'impuls conjunt i unitari que tant necessita per implantar de forma més eficaç mètodes i tecnologies modernes.

Ara bé, el que realment interessa és ressaltar com l'apicultura garanteix la continuïtat en el temps de la naturalesa a través de la pol·linització de les plantes silvestres i

⁸³ Últimament, els disparats preus dels carburants, necessaris per als desplaçaments que realitzen als diferents assentaments dels ruscós, obliguen els apicultors a assumir uns elevats costos per a traslladar a la seua producció.

⁸⁴ Un exemple d'aquesta confrontació la trobem en este article: <https://heraldodiariodesoria.elmundo.es/articulo/mundo-agrario/invasion-abejas-made-in-valencia/20201130191818304762.html>

cultivades. Les plantes en flor i les abelles tenen una relació de perfecta harmonia, puix que les unes no poden existir sense les altres. Les abelles recullen les seues substàncies nutritives de les flors i, amb la pol·linització, garanteixen futures generacions de plantes i aliments que seran disponibles per a les pròximes generacions d'abelles i persones, formant una simbiosi perfecta.

No existeixen dades exactes, però estudis estimen que unes 308.000 espècies de plantes, el 87,5 % de les angiospermes, depenen dels animals per a la seua pol·linització i producció de llavors viables, sent aquest percentatge major en zones tropicals que en zones temperades⁸⁵. A més, el 75 % de les espècies vegetals cultivades per l'ésser humà són pol·linitzades per insectes⁸⁶, en aquest context, el 70 % dels cultius per a consum directe humà que es produeixen en el País Valencià depenen, en major o menor mesura, de la pol·linització per insectes. La ràtio de vulnerabilitat de l'agricultura valenciana respecte a la pèrdua dels insectes pol·linitzadors se situa en un 8,8 %, encara que depenent del cultiu pot arribar al 100 %⁸⁷. En conseqüència, els agents pol·linitzadors com les abelles, i l'apicultura com a sistema que s'encarrega d'aquestes, tenen un paper crucial en la biodiversitat terrestre i el manteniment de la seguretat alimentària, també autonòmicament.

3- Les abelles i l'apicultura en el Dret

Donat que l'apicultura és una pràctica que ha perdurat fins als nostres dies, amb els seus alts i baixos, resulta indispensable senyalar que ja al Neolític es propicià un canvi en la relació entre l'ésser humà i els animals, incorporant el concepte de propietat als mateixos per assentar el que serien les bases del futur aprofitament ramader, incloent-hi a les abelles en aquesta categoria. Si més no, a causa de la importància de les abelles i la mel, en aquest ordre, en l'economia antiga, el Dret s'ocupà de regular el que li era relatiu, és a dir, la seua naturalesa⁸⁸ considerada com salvatge, l'ocupació

⁸⁵ Ollerton, J. et al. (2011). How many flowering plants are pollinated by animals?. *Oikos*, 120, 321–326. <https://doi.org/10.1111/j.1600-0706.2010.18644.x>

⁸⁶ Klein, A. et al. (2007). Importance of pollinators in changing landscapes for world crops. *Proceedings of The Royal Society*, 274, 1608, 303–313. <https://doi.org/10.1098/rspb.2006.3721>

⁸⁷ Greenpeace. (2014). Alimentos bajo amenaza. Valor económico de la polinización y vulnerabilidad de la agricultura española ante el declive de las abejas y otros polinizadores. Greenpeace.

⁸⁸ Digest 41, I, 5, 2

de les mateixes⁸⁹ i la seua persecució⁹⁰, inclòs el seu furt, sent un bon exemple d'aquesta normativització la col·lecció de textos escollits de juristes romans que ha perdurat fins a l'actualitat. A banda d'això i amb certa anterioritat, el Decàleg també regulava la consideració i rellevància d'aquest furt, sent una vulneració del manament relatiu a la prohibició de furtar⁹¹.

Posteriorment, el *Liber Iudiciorum*⁹² també en tracta la seua protecció, els possibles danys ocasionats, així com novament la qüestió del furt, reapareixent en el Fur de Còrdova amb la seua versió romanç del Fur Juzgo, el qual exercí influència en textos posteriors unificadors del dret castellà com el Fur Reial d'Alfons X⁹³, sent en aquest text on ja apareix recollit de forma clara el dret que té el propietari d'un eixam per perseguir-lo sobre una finca aliena, tal com es troba actualment al nostre Codi Civil.

No obstant, ja durant el període medieval, resulta necessari assenyalar que el municipi fou probablement la institució pública que més va afectar, i així ho continua fent, al normal desenvolupament del ciutadà, establint en la seua base d'organització la regulació jurídica anomenada furs locals, entre els quals es trobaven els furs extensos. Foren aquests últims els que contenien tota una sèrie de normes les quals regulaven de forma detallada els casos més freqüents que es podien plantejar a les diferents esferes jurídiques, especialment a partir del segle XIII, trobant diferències considerables entre les vil·les del grup occidental, com Lleó i Castella, i les del grup oriental, entre les quals es trobaven Aragó, Navarra, Catalunya o València⁹⁴.

Alhora, resulta lògic pensar que en aquests textos es troben novament referències al furt de colmenes, doncs els litigis que pogueren sorgir arran de la possessió o subtracció es produïrien habitualment en el marc del veïnatge, d'ací l'interès de les mencionades normes per positivitzar sobre aquesta matèria. Entre els furs que estableixen aquest delicte i la fixació dels mitjans probatoris per equiparar-ho amb

⁸⁹ Digest 41, I, 5, 3

⁹⁰ Digest 41, I, 5, 4

⁹¹ Ortego, P. (2015). Hurtos de colmenas: Apuntes históricos. *Cuadernos de Historia del Derecho*, 22, 47-71. https://doi.org/10.5209/rev_CUHD.2015.v22.50530

⁹² *Liber Iudiciorum* 8, VI

⁹³ Fuero Real d'Alfons X el Savi 8, IV, 17

⁹⁴ Pérez, A. (1997). Los Fueros extensos y el Derecho Común. *Anales de derecho*, 15, p. 80. <https://digitum.um.es/digitum/bitstream/10201/8471/1/Los%20Fueros%20extensos%20y%20el%20Derecho%20Comun.pdf>

altres, o la propietat de les abelles alienes en terreny erm o despoblat, destaca el de Conca⁹⁵, el qual li dedica una extensa regulació a les situacions de fet que es podrien donar en relació a l'insecte o a l'eixam. Tanmateix, és al grup de vil·les oriental on es localitzen nombroses mencions a aquest pol·linitzador, concretament a l'actual comunitat d'Aragó, com ho fan els furs de Terol⁹⁶, Eixea⁹⁷ o Daroca⁹⁸. S'ha de mencionar també la ciutat valenciana de Requena⁹⁹, entre altres. Destacar la incorporació de l'exemple de solidaritat i auxili entre apicultors instaurat a l'Ordenança de Sevilla¹⁰⁰ en cas d'incendi, tot un model de cooperació i veïnatge en pro del bé comú, esperit de la qual s'hauria de considerar en promocionar actualment, especialment entre agricultors i apicultors en territori valencià.

Cal senyalar que a Aragó existia una gran inseguretats jurídica per la falta d'una redacció oficial del Dret aragonés, puix només es comptava amb distintes compilacions privades. Per això, i després d'una sèrie d'intents reguladors per part d'iniciatives particulars, al segle XIII Jaume I d'Aragó, seguint el model de l'emperador Justinià, va ordenar la definitiva recopilació en un text oficial relatiu al dret privat, penal i processal, que a partir d'aquell moment fou l'únic text legal vigent, sorgint així els furs d'Aragó o el Codi d'Osca¹⁰¹ del 1247. És al tercer llibre del mencionat Codi d'Osca, baix l'epígraf 3.4.3 titulat *de gallinis, apibus vel columbis*, on es cita la consideració de les abelles com animals domèstics. Com resulta lògic, Les Partides d'Alfons X¹⁰² tampoc deixen de banda el tractament sobre la consideració de les abelles i l'adquisició de la seua propietat a través de l'ocupació, encara que mantingueren el criteri preestablert d'estimar-les com animals salvatges.

⁹⁵ Ureña, R., Escutia, R. (2003). *El Fuero de Cuenca: (formas primitiva y sistemática: texto latino, texto castellano y adaptación del Fuero de Iznatoraf)*. Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha.

⁹⁶ Castañé, J. (1989). *El Fuero de Teruel. Edición crítica con introducción y traducción*. Ayuntamiento de Teruel. <http://www.derechoaragones.es/i18n/consulta/registro.cmd?id=601752>

⁹⁷ Lapeña, Al., Agudo, MM. (2003). *El Fuero de Ejea de los Caballeros y su difusión*. Diputación de Zaragoza, El Justicia de Aragón. <http://www.derechoaragones.es/i18n/consulta/registro.cmd?id=608318>

⁹⁸ Agudo, MM. (1992). *El Fuero de Daroca. Introducción, edición crítica, traducción, estudio léxico y concordia*. Centro de Estudios Darocenses de la Institución Fernando el Católico, Diputación de Zaragoza. <http://www.derechoaragones.es/i18n/consulta/registro.cmd?id=601748>

⁹⁹ Domingo, E. (2008). *El Fuero de Requena*. M.I Ayuntamiento de Requena, Archivo Municipal de Requena y Centro de Estudio Requenenses. https://www.requena.es/sites/default/files/Departamentos/cultura/publicaciones/fuentes_documentales/el_fuero_de_requena_eugenio_domingo_iranzo_2008.pdf

¹⁰⁰ Carmona, MA. (1999). La apicultura sevillana a fines de la Edad Media. *Revista española de estudios agrosociales y pesqueros*, 185, 131-154. https://www.mapa.gob.es/ministerio/pags/biblioteca/revistas/pdf_reeap/r185_06.pdf

¹⁰¹ Pérez, A. (2016). *Legislación Foral Aragonesa. La compilación romance de Huesca (1247-1300)*. Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado. https://www.boe.es/biblioteca_juridica/abrir_pdf.php?id=PUB-LH-2016-8

¹⁰² Partida III, Títol 29, Llei 22

Finalment, l'article 612 de l'actual Codi Civil espanyol, article 609 de l'avantprojecte del 1882-1888, el qual i en la mateixa línia que la resta de codis europeus i llatinoamericans, s'inspira en la configuració romana del concepte de propietat, que ha estat present en la normativa citada. Si bé és cert que hi ha algunes diferències particulars entre l'article de l'avantprojecte i el definitiu, es tracta bàsicament del dret que té el propietari d'un eixam per a perseguir-lo sobre finques alienes, encara que requerint el consentiment del propietari de la finca en el cas que esta es trobara cercada i s'impedira el seu accés.

Tal com s'observa del recorregut legislatiu realitzat, les abelles han tingut, històricament, una importància destacable que s'ha vist acrescuda en l'actualitat per l'intervencionisme del Dret administratiu. En efecte, si s'analitza detalladament, hi ha una extensa profusió normativa en l'àmbit comunitari, estatal i autonòmic, que ha postergat i conduït a l'obsolescència la regulació, quasi residual, per no dir anecdòtica, dels Codis civils. L'apicultura, per la seua part, ha passat de ser una activitat artesanal i minoritària a convertir-se en una activitat ramadera sobre la qual l'Administració ha fixat la mirada.

Un exemple d'aquesta normativa és l'Ordre de 16 de febrer de 1988 per la qual s'estableixen normes sanitàries de la transhumància de les abelles, derogada pel Reial decret 209/2002, de 22 de febrer, pel qual s'estableixen normes d'ordenació de les explotacions apícoles, que legisla per aconseguir un eficaç i correcte desenvolupament de l'activitat apícola en tot el territori nacional. A escala autonòmica es troba el Decret 12/1987, de 2 de febrer, del Consell de la Generalitat Valenciana, pel qual es regula i ordena l'activitat apícola a la Comunitat Valenciana i la Llei 6/2003, de 4 de març, de ramaderia de la Comunitat Valenciana.

De manera més ambiciosa es crea el Programa Nacional Apícola (PNA) d'Espanya 2020-2022, elaborat segons el Reial decret 930/2017, de 27 d'octubre, pel qual es regula el règim d'ajudes a l'apicultura en el marc dels programes nacionals anuals, que contempla huit possibles línies d'ajuda que reflecteixen el perfil del sector apícola espanyol, a saber: assistència tècnica, lluita contra agressions del rusc, racionalització de la transhumància, anàlisi de productes apícoles, repoblació de la colmena, investigació aplicada en apicultura, estudis de seguiment del mercat i millora de la qualitat. Aquestes mesures tracten de respondre a les necessitats principals del sector, com són el fet de consolidar la seua professionalització, vertebració, modernització, i millora dels sistemes de producció i comercialització. Ara bé, el marc normatiu que

regula els programes nacionals apícoles, ha canviat recentment amb l'aprovació d'un nou reglament europeu¹⁰³, que regula la Política Agrària Comuna per al període 2023-2027. Sobre aquest tema, el PNA ha d'adequar-se al nou esquema de la intervenció sectorial en apicultura, que estableix el recent Pla Estratègic de la PAC (PE-PAC), per la qual cosa hi ha un Projecte de Reial decret¹⁰⁴ en aquest sentit.

Curiosament, a mesura que ha transcorregut el temps, el sentit teleològic en el qual la normativa ha tractat a les abelles i l'apicultura s'ha modificat per ajustar-se a les necessitats socials. El Dret, com a element que reflecteix la intenció social de cada moment, primer s'encarregava de la propietat dels animals, assegurant-se la sobirania alimentària, per a posteriorment regular l'activitat apícola com a sector econòmic, estant en l'actualitat latent el moviment legislatiu *EU Pollinators Initiative*¹⁰⁵, per abordar les causes del declivi dels pol·linitzadors, sensibilitzar, involucrar a la societat i promoure la seua col·laboració. La finalitat actual és preservar este insecte per la seua capacitat pol·linitzadora, puix l'informe de l'IPBES¹⁰⁶ va destacar, ja fa uns anys, la importància de la zoopol·linització com a servei eco-sistèmic regulador de la naturalesa de la qual depenen el rendiment o la qualitat de gran part dels cultius, i que és font de múltiples beneficis per a les persones.

En conseqüència, s'insisteix en el fet que els pol·linitzadors, especialment les abelles, són fonamentals per a la conservació de la diversitat biològica i el manteniment dels ecosistemes terrestres naturals i els serveis eco-sistèmics claus, inclosa la producció alimentària. També ho són per a l'adaptació dels sistemes actuals de producció d'aliments al canvi climàtic, proporcionant un exemple convincent de com la biodiversitat sustenta el desenvolupament sostenible, inclosa la millora de la seguretat alimentària de la població mundial. Per tot això, resulta necessari continuar legislant en aquest sentit i no com ha estat fent-se al País Valencià durant els darrers 29 anys.

¹⁰³ Reglament (UE) 2021/2115 del Parlament Europeu i del Consell de 2 de desembre de 2021 pel qual s'estableixen normes en relació amb l'ajuda als plans estratègics que han d'elaborar els Estats membres en el marc de la política agrícola comuna (plans estratègics de la PAC), finançada amb càrrec al Fons Europeu Agrícola de Garantia (FEAGA) i al Fons Europeu Agrícola de Desenvolupament Rural (Feader), i pel qual es deroguen els Reglaments (UE) núm. 1305/2013 i (UE) núm. 1307/2013.

¹⁰⁴ El Projecte de Reial decret pel qual es regulen les intervencions en el sector apícola en el marc del Pla Estratègic de la Política Agrícola Comuna, ha estat en fase de consulta pública fins al passat 25 de maig de 2022.

¹⁰⁵ Comunicació de la Comissió al Parlament Europeu, al Consell, al Comitè Econòmic i Social Europeu i al Comitè de les Regions. COM/2018/395 final. Iniciativa de la UE sobre els pol·linitzadors.

¹⁰⁶ Potts SG., et al., IPBES. (2016). *The assessment report of the Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services on pollinators, pollination and food production*. Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.2616458>

III.- LA PINYOLÀ: QUAN LA REGULACIÓ PÚBLICA CONFRONTA DOS SECTORS

Si existeixen dos sectors tradicionalment històrics al País Valencià i que, a més, formen part indissoluble de la seua cultura, paisatge i idiosincràsia, són la citricultura i l'apicultura, com ha quedat provat. Dues activitats ancestrals, destinades a conviure i entendre's bé, que han sabut fer-ho a la perfecció coexistent sense major problema a través d'acords tradicionals, consuetudinaris i amb absència d'intervenció per part del sector públic.

La llarga convivència entre ambdós grups ha estat entesa mútuament beneficiosa per als corresponents sectors productius. La forma tradicional d'operar al País Valencià era la de sol·licitar, per part de l'apicultor i no en totes les ocasions, ja que es tractava d'una situació de cordialitat entre el veïnatge, un permís d'assentament de colmenes al propietari de l'explotació citrícola, el qual no solia negar-se doncs era coneixedor dels beneficis que l'activitat pol·litzadora de les abelles proporcionava al seu cultiu. Este acord¹⁰⁷, habitualment verbal, incloïa l'abstenció de l'apicultor a treballar i manipular les colmenes quan, previ avís de l'agricultor, aquest es disposava a realitzar feines agrícoles, així com una xicoteta remuneració en espècie, normalment en mel.

Curiosament, en el relatiu al cultiu d'ametller, cirerer, pomer, perer o pruner sí que hi havia una habitualitat als contractes de pol·lització requerits pels agricultors als apicultors, i així queda reflectit en l'Ordre de 3 de gener de 1990, de la Conselleria d'Agricultura i Pesca, per la qual es fomenta la pol·lització entomòfila en fruiteres. En este cas es va observar una infrautilització de la flora de determinats fruiters amb destinació a l'obtenció de productes apícoles, alhora que la necessitat de determinades espècies arbòries les quals requereixen l'actuació d'insectes durant la fase de pol·lització, depenent les produccions finals de la presència d'aquells. Per tant, s'estimà oportú crear una línia d'ajuda¹⁰⁸ tendent, d'una banda, a estendre els assentaments de rusc i, per una altra, a millorar la productivitat dels fruiters de

¹⁰⁷ Ja que els acords tradicionals estan basats en el costum arrelat pel transcurs del temps, no és fàcil trobar informació documentada sobre aquests, aleshores la font d'origen prové dels comentaris transmesos de forma directa d'agricultors i, especialment, d'apicultors de la família.

¹⁰⁸ La Conselleria d'Agricultura i Pesca atorga als apicultors una ajuda de fins a 450 pessetes per rusc inclòs en el contracte subscrit, sempre que es complisquen les condicions següents:

- L'explotació apícola ha d'estar inscrita en el Registre d'Explotacions Apícoles de la Comunitat Valenciana.
- El nombre de colmenes per hectàrea no pot ser inferior a quatre ni superior a sis.
- El total de colmenes auxiliable per cada titular no pot ser superior al número que aquell tinguera inscrites en el Registre d'Explotacions Apícoles de la Comunitat Valenciana.

Actualment, al convertir les pessetes a euros, l'ajuda rebuda és de 2,705 euros per rusc.

pol·linització entomòfila. Aquesta Ordre continua en vigor, malgrat la seua necessitat de revisió i actualització.

En altres països com els Estats Units d'Amèrica¹⁰⁹, Austràlia¹¹⁰ o Xile¹¹¹, entre altres, hi ha un arrelat costum en aquesta qüestió, sent habituals els contractes de pol·linització requerits pels agricultors als apicultors. En aquests casos la remuneració depén del tipus de cultiu a pol·linitzar, ja que els beneficis varien segons l'espècie de vegetal amb la que es treballa. Hi ha cultius en els quals el servei pol·linitzador no produeix excedents de mel per a l'apicultor i, aleshores, es pacta una remuneració superior o combinada amb un benefici en espècie. El fet que al País Valencià habitualment siga l'apicultor qui deu sol·licitar permís per assentar les colmenes a l'agricultor, pot ser perquè en el cas dels cítrics, i en comparació amb altres cultius, els beneficis derivats d'esta activitat no són tan elevats, per contra, sense l'efecte pol·linitzador es podria verificar una pèrdua de producció de fins al 10 %¹¹². D'altra banda, els beneficis que per a la producció de mel suposen les explotacions cítriques són ben coneguts i s'han constatat en l'apartat anterior, especialment per la important concentració floral que suposa aquest cultiu, fet que incentiva la transhumància intracomunitària en la seua època de floració.

Tanmateix, fins a la dècada dels noranta els efectes produïts per l'apicultura sobre la citricultura es presumien sempre positius. Resultat d'aquesta afirmació és el Decret

¹⁰⁹ Als Estats Units d'Amèrica, al voltant d'1,6 milions de colmenes estan situades en camps d'ametlers en Califòrnia, sent aquest estat on es cultiva el 80 % de les ametles del món, per a pol·linitzar els arbres entre gener i març. Com a part d'un compromís continu per a fer costat a la indústria de l'ametla en la protecció de la salut de les abelles mel·líferes, l'*Almond Board of California* ofereix a les parts interessades en la pol·linització una guia completa, anomenada *The Honey Bee Best Management Practices (BMPs)*. Aquest document s'encarrega d'assegurar que els horts d'ametles de Califòrnia continuen sent un lloc segur i saludable per a tots els pol·linitzadors, incloses les abelles.

La demanda de pol·linitzadors en cultius com l'ametla, el nabiu i la poma ha crescut un 300 % a escala mundial en els últims 50 anys, d'acord amb l'estudi *Economic Dependence and Vulnerability of United States Agricultural Sector on Insect-Mediated Pollination Service* de la Universitat de Pittsburgh. En el primer cas, a l'apicultor se li remunera entre 165 i 260 dòlars per colmena assentada en els camps de cultiu, és a dir, entre 158 i 250 euros.

¹¹⁰ En aquest país hi ha una important demanda de pol·linització per a l'advocat, poma, cireres i nabiu, però sobretot per al kiwi. En els últims 25 anys s'ha incrementat la necessitat d'instal·lar ruscós en els camps de cultiu, on són administrats per servicis professionals de pol·linització. El preu per colmena oscil·la entre els 80 i 400 dòlars, depenent del tipus de cultiu i marcant el kiwi el més alt dels valors. Si es converteix a la moneda nacional l'apicultor obtindria un benefici d'entre 48 i 238 euros.

¹¹¹ D'acord amb les paraules del president de la Corporació Apícola de Xile en 2017, més del 50 % dels apicultors certificats es dediquen exclusivament al servei de pol·linització i va assegurar que amb el temps un 70 o 80 % estaran dedicats a aquest treball. Cultius com l'ametla, el nabiu, la cirera, la pruna, la poma, la pera, l'advocat, el kiwi o el gerd, necessiten una major pol·linització que deriva en aquest tipus d'acord entre sectors.

¹¹² En altres tipus de cultiu podria haver-hi una reducció de fins al 90 % de la producció, arribant al cas del 100 % en el cultiu hortofructícola de la carabassa, carabasseta, meló i meló d'Alger.

12/1987, de 2 de febrer, del Consell de la Generalitat Valenciana, pel qual es regula i ordena l'activitat apícola a la Comunitat Valenciana, actualment vigent, on en la seua exposició de motius indica que «la importància de l'explotació apícola per a l'obtenció de productes d'utilització i consum humà, el benefici que representa per a l'agricultura en general en afavorir les abelles el procés de pol·linització així com l'aprofitament dels recursos agrícoles naturals d'escassa o nul·la utilitat i els beneficis econòmics i socials que poden reportar a nombroses famílies que exploten ruscos, justifiquen la necessitat d'una regulació de l'activitat apícola tant des del punt de vista de la producció com de la seua vigilància sanitària». En aquest sentit, l'actuació legislativa pretén, d'una banda, regular l'assentament de les colmenes per tal d'evitar conflictes entre apicultors que competeixen per una mateixa explotació agrícola, especialment cítrica i, per l'altra, tindre un major control i seguretat en el que respecta a la vigilància sanitària, per exemple, l'article 6 d'este Decret estableix les distàncies mínimes d'ubicació de qualsevol abellar¹¹³.

A més a més, a través de l'Ordre de 20 de març de 1984, de la Conselleria d'Agricultura, Pesca i Alimentació, per la qual s'estableix la normativa reguladora de les mesures especials a aplicar en els emplaçaments apícoles i tractaments fitosanitaris sobre les plantes en floració, ja s'havia establert una sèrie de mesures correctores d'una activitat habitual en la cítricultura i negativa per a l'apicultura, com l'ús dels productes fitosanitaris. L'article 1 d'aquesta norma declara «obligatori el compliment de la normativa establida en aquesta Ordre, tendent a protegir les explotacions agrícoles situades en les zones en les quals es realitzen tractaments fitosanitaris durant l'època de floració en les plantes visitades pels insectes pol·linitzadors, i en especial les abelles, sense perjudici de la defensa fitosanitària dels conreus». A continuació, l'article 3 indica que «només podran realitzar-se tractaments fitosanitaris durant la floració, si s'escau, amb l'autorització de la Cambra Local. (...) S'haurà de procurar, quan siga possible, la utilització dels productes fitosanitaris en polvorització, atés que són menys perjudicials per a les abelles que els de polseig».

¹¹³ «La ubicació de qualsevol abellar respectarà, respecte d'un altre legalment establert amb anterioritat, les distàncies mínimes següents:

- En zones de cultius arboris de regadiu (cítrics, nispros, etc.), 100 metres lineals.
- En zones de cultius arboris de secà (ametlers, etc.), 500 metres lineals.
- En zones d'arbustos i plantes herbàcies, 500 metres lineals.

Així mateix, qualsevol abellar respectarà les distàncies mínimes de 500 metres de carreteres o autopistes, 300 metres de nuclis urbans o edificacions habitades amb assiduitat i 100 metres de carreteres comarcals i camins veïnals d'ús públic.

Quan un abellar s'assente al costat d'una tanca o paret de més de 2 metres d'altura les distàncies anteriors podran ser reduïdes a 25 metres lineals».

Més enllà de la norma mencionada, no s'havia donat major intervenció pública, com se'n deriva de la creació del Registre d'Explotacions Apícoles de la Comunitat Valenciana, instaurat per primera vegada a través del Decret 12/1987, de 2 de febrer. L'equilibri es va trencar llavors amb l'arribada del Decret 40/1993, de 8 de març, del Govern Valencià sobre mesures experimentals per a limitar la pol·linització creuada en les plantacions de cítrics, conegut comunament com "la pinyolà".

1.- El Decret 40/1993, de 8 de març, del Govern Valencià sobre mesures experimentals per a limitar la pol·linització creuada en les plantacions de cítrics

La consolidació de mercats, tant nacionals com estrangers, que el sector cítricol valencià mantenia als anys noranta es basava, en els darrers decennis, en l'eliminació de varietats amb pinyols, tot seguint la tendència de la demanda. Realment, fou a partir de la introducció en les plantacions de cítrics valencianes d'unes certes varietats híbrides de mandarina, amb l'objecte de desestacionalitzar l'oferta, quan començaren a aparèixer, com a efecte col·lateral, un major nombre de llavors en els fruits de les plantacions pròximes.

D'acord amb l'exposició de motius d'aquest Decret, on s'analitza el valor del sector cítricol i apícol autonòmic¹¹⁴, s'indica que «atés que la presència generalitzada de fruits amb pinyols podria comportar conseqüències no desitjables de tipus comercial, així com la regressió de l'actual mapa varietal cítricol i, a més a més, ser font de tensió social entre col·lectius tradicionalment amb interessos comuns, es fa necessari regular amb caràcter experimental l'accés de les abelles a les plantacions de cítrics». En l'essència de tota norma es troba la resolució d'un conflicte d'interessos, ja siguen religiosos, culturals, econòmics, socials o personals, però de la redacció d'aquesta, si bé es podria justificar que pretén avançar-se a la hipotètica conflictivitat sectorial prevista, sembla que crea un conflicte d'on fins aleshores hi havia una tradicional coexistència.

Continua l'exposició recolzant la presa de decisió «oïdes les organitzacions professionals agràries, i a proposta del Conseller d'Agricultura i Pesca¹¹⁵, després de la deliberació del Govern Valencià en la reunió del dia 8 de març de 1993». Cal

¹¹⁴ Vid. l'apartat «2.- La citricultura com a sector essencial autonòmic», del Títol I, on es cita part de l'exposició de motius.

¹¹⁵ Luis Font de Mora, Conseller d'Agricultura i Pesca d'aquell moment, enginyer agrònom, fou entre 1976 i 1983 president de la Unió Territorial de Cooperatives del Camp de València (UTECA-València).

assenyalar que curiosament només es menciona com a actor escoltat a les organitzacions professionals agràries i no s'interpel·la, en cap moment, a les professionals apícoles. És cert que l'ús de tècniques de negociació amb agents privats ha estat una qüestió quotidiana de les Administracions públiques contemporànies, puix que resulta impensable abordar l'execució de decisions administratives sense que les parts hagen participat en la elaboració d'aquestes, malgrat això, l'increment de llavors en la campanya citrícola 92-93 va motivar la reacció del sector i les seues pressions unilaterals a l'Administració van donar com a resultat la publicació del Decret. objecte d'anàlisi.

Concretament, l'esperit de les activitats negociades en el Dret administratiu radica en permetre als agents administratius un cert marge de negociació amb els particulars, que pugua servir per a una millor consecució dels mateixos interessos públics. En aquest sentit, la finalitat de reunir-se amb les diferents organitzacions hauria de ser la d'incrementar la participació dels ciutadans en el procediment d'elaboració de la norma, entre les quals destaca la necessitat de recaptar, amb caràcter previ a la creació d'aquesta, l'opinió dels sectors afectats sobre la problemàtica que es pretén solucionar amb la iniciativa, la necessitat i oportunitat de la seua aprovació, els objectius de la norma i les possibles solucions alternatives reguladores i no reguladores.

Amb tot i això, i a pesar de no existir cap intent de col·laboració i treball que garantisca una posició comuna consensuada, es decreta que per a «aquest any 1993, amb caràcter experimental, al llarg de l'època de floració dels cítrics, la distància mínima dels ruscos respecte de les plantacions serà de cinc mil (5.000) metres lineals, tret del que disposa l'apartat primer de l'article 6 del Decret 12/1987, de 2 de febrer, pel qual va regular i ordenar l'activitat apícola a la Comunitat Valenciana». Açò ho reforça amb la idea que «la majoria dels estudis realitzats per investigadors de les zones citrícoles dels diversos països productors¹¹⁶, així com els de l'Institut Valencià d'Investigacions Agràries (IVIA)¹¹⁷, demostren que la pol·linització creuada entre cítrics es deu quasi exclusivament a l'acció de les abelles. D'altra banda, és conegut també que el vol d'aquests insectes no supera en condicions normals la distància de 5 km».

¹¹⁶ El que no es considera dels nombrosos estudis realitzats en l'àmplia gamma de cítrics existents és que, llevat comptades excepcions, la pol·linització provoca un increment de la producció, augmentant el número i la grandària dels fruits, també en el nombre de fruits quallats i de la qualitat del quallat, comportant una millora de la qualitat dels fruits obtinguts. En aquest sentit es poden citar els estudis realitzats per TODD i VAN HORN (1954), MCHEDLISHVILI, (1962) i GARCÍA-PAPI (1984), per exemple.

¹¹⁷ D'acord amb la base de dades de l'IVIA, l'únic document que fa referència a la pol·linització creuada és el llibre *Varietades de agrios cultivadas en España*, de 1985, on s'analitzen els cultius i les característiques d'aquests, indicant la tendència a crear pinyols que hi poden tindre segons la varietat.

La Constitució espanyola recull en el Títol IV els principis que inspiren l'actuació administrativa, establint l'article 103.1 de la mateixa que «l'Administració Pública serveix amb objectivitat els interessos generals i actua d'acord amb els principis d'eficàcia, jerarquia, descentralització, desconcentració i coordinació, amb sotmetiment ple a la Llei i al Dret». En este sentit també s'establia en l'article 3.1 d'en l'aleshores vigent Llei 30/1992, de 26 de novembre, de Règim Jurídic de les Administracions Públiques i del Procediment Administratiu Comú, a l'indicar que «les Administracions Públiques serveixen amb objectivitat els interessos generals i actuen d'acord amb els principis d'eficàcia, jerarquia, descentralització, desconcentració i coordinació, amb sotmetiment ple a la Constitució, a la Llei i al Dret».

Aquestes disposicions normatives enllacen el principi d'eficàcia, disposant que la iniciativa normativa ha d'estar justificada per una raó d'interés general, basada en una identificació clara dels fins perseguits i utilitzant l'instrument més adequat per a garantir la seua consecució. Sense la justificació d'un interés general la intervenció administrativa manca de sentit i no deu produir-se, puix que l'Administració siga garant del predomini i consecució de l'interés general o públic, no significa que aquesta meta pugua aconseguir-se per qualsevol mitjà i a qualsevol preu. S'ha de qüestionar si augmentar el nivell productiu cítricol a través de la proliferació de plantacions de varietats híbrides de mandarines es podia i pot continuar considerant-se com una causa d'interés general.

Els híbrids, introduïts de manera clandestina, es van anar estenent i amb ells el pol·len que d'acord amb el Decret és causant del problema, sense passar cap període d'experimentació, davant la mirada de l'Administració i de les màximes autoritats en investigació cítricola de l'Institut Valencià d'Investigacions Agràries. Tot això amb l'objectiu de prolongar el període de producció de les mateixes i desestacionalitzar l'oferta, sent aquesta finalitat únicament econòmica, per continuar amb la productivitat obtinguda en la dècada dels anys 80 i principis dels 90, sense tindre en compte el fet, ja constatat amb anterioritat d'acord amb els mencionats «estudis realitzats per investigadors de les zones cítriques dels diversos països productors», que causaven problemes de llavors en produir-se la pol·linització creuada entre aquests mandariners i la resta de varietats cultivades, condemnant a les abelles, a l'apicultura valenciana, a la resta de cultius i a l'ecosistema en general.

Atés tot el valor ambiental, social i econòmic que les abelles i la seua activitat pol·linitzadora proporcionen, el Govern Valencià només tingué en compte aquest últim

per a realitzar una ponderació entre ambdós sectors i justificar la mesura com d'interés general, i ni tan sols s'analitzaren les externalitats de forma correcta¹¹⁸. Cal fer esment específic a les dades aportades en el primer títol d'esta anàlisi, és a dir, els dos sectors gaudien i gaudeixen d'un pes rellevant dins del conjunt nacional i autonòmic, però ni el problema de la presència de llavors afectava a tot el sector cítricol, ja que depén exclusivament de la varietat cultivada, ni s'incloué el valor de la pol·linització com intrínsec a l'activitat apícola, sent aquest el més important de tots els valors econòmics que proporciona l'activitat.

En conseqüència, la regulació aplicada per part de l'Administració valenciana prohibint l'assentament de colmenes en zones cítriques amb els paràmetres indicats, va equivaldre, *de facto*, a la no instal·lació de colmenes en la pràctica totalitat del País Valencià durant la primavera. Aquest fet, simultàniament, implicà la pèrdua dels efectes pol·linitzadors que l'activitat apícola tenia sobre altres cultius diferents dels cítrics, així com sobre la flora silvestre, el que deslegitima totalment la justificació de la presa d'aquest Decret segons l'interés general, doncs la seua existència beneficia, si bé d'un mode abstracte, a tota la col·lectivitat¹¹⁹. Afirmar que l'interés general coincideix amb l'interés de les organitzacions professionals agràries, que al seu torn recau en l'obtenció d'un major benefici econòmic, comporta ignorar directament la necessitat d'un sector més minoritari com ho és l'apícola, qui repercuteix més beneficis en el conjunt social dels que obté directament, sent aquesta idea incompatible amb el principi constitucional d'igualtat i amb el fonament mateix de la democràcia.

En un altre ordre de coses, l'article segon estableix que «durant el període de vigència d'aquesta mesura experimental, en els termes de l'article anterior, resta suspesa, com

¹¹⁸ Es pot assenyalar sobre les externalitats positives o economies externes l'exemple proporcionat pel professor James E. Meade en 1952, que el va fer guanyador del Premi Nobel d'Economia en 1977, relatiu al cas de veïnatge entre un agricultor i un apicultor. Les abelles, per a produir mel, necessiten el nèctar de les flors; al seu torn, perquè els arbres donen fruites, és necessari que existisca una pol·linització, la qual es facilita pel moviment d'insectes de flor en flor. Per tant, sense haver pagat per això, l'agricultor dels arbres està beneficiant-se d'una externalitat positiva pel fet que el veí situe abelles pròximes al seu cultiu. De la mateixa forma, l'apicultor està rebent una externalitat positiva, produïda pel cultiu d'arbres, pel fet de tindre a prop les flors d'aquests d'on s'alimenten les seues abelles.

Posteriorment, l'economista Steven N. S. Cheung, en 1973, va mostrar detalladament com existeix un mercat per a aquests acords, com ja s'ha vist, ja que els agricultors contracten amb els apicultors els seus servicis, arribant a pactes mútuament beneficiosos que acaben internalitzant l'efecte positiu que uns generen sobre els altres.

¹¹⁹ «Les abelles, de les quals hi ha més de 20.000 espècies (el doble que d'ocells, per exemple), tenen un paper clau per a l'ecosistema i per a nosaltres, ja que col·laboren a la pol·linització de les plantes amb flor, incloent-hi la producció de les fruites i verdures que ens mengem». Aquestes són paraules d'Ignasi Bartomeus, investigador del CSIC, qui va participar en l'estudi *Species turnover promotes the importance of bee diversity for crop pollination at regional scales*, publicat el 2018 en la revista *Science*. Aquest és només un dels nombrosos estudis científics que corroboren la importància per a la vida de mantindre i tindre cura dels insectes pol·linitzadors.

a mesura complementaria i exclusivament respecte dels conreus de cítrics, la prohibició de realitzar tractaments fitosanitaris al llarg de la floració, imposada per l'article 3 de l'Ordre de 20 de març de 1984, de la Conselleria d'Agricultura, Pesca i Alimentació, per la qual va establir la normativa reguladora de les mesures especials que cal adoptar als emplaçaments apícoles i tractaments fitosanitaris sobre plantes en floració». Al capdavant, la intenció del legislador és la d'impedir a les abelles apropar-se als camps cítrics, per la qual cosa es decideix no respectar les mesures vigents des de 1984, aleshores, si hi ha alguna possibilitat d'acostament, el risc real d'enverinament derivat del seu ús en arbres en floració acaba delmant-les, assegurant-se així limitar per sobre de tot la pol·linització creuada.

En les pràctiques agrícoles, l'ús de plaguicides es considera com una de les majors amenaces per a la conservació de la biodiversitat en els ambients agraris¹²⁰. Concretament, els insectes pol·linitzadors són molt susceptibles a l'acció d'uns certs compostos fitosanitaris, especialment els neonicotinoides, que han estat amplament utilitzats arreu del món des de la seua entrada en el mercat, a principis dels anys 90¹²¹. Tanmateix, l'agricultura i també la citricultura, es beneficia tant del desenvolupament de productes fitosanitaris que controlen plagues com de la pol·linització duta a terme per una gran diversitat d'insectes, per la qual cosa la utilització de plaguicides no hauria de ser antagonista a la conservació dels pol·linitzadors, ja que això perjudicaria enormement no sols a la biodiversitat dels ecosistemes agraris, sinó també als beneficis econòmics i socials que aquests generen¹²², tot i que, com ha quedat palés amb l'objectiu principal perseguit per aquest Decret, el component ambiental, social i econòmic de la tasca pol·linitzadora ni tan sols es contempla.

Finalment, l'article tercer exposa que «el Conseller d'Agricultura i Pesca establirà un règim d'ajudes als apicultors per a compensar-los dels costos del trasllat dels ruscós als nous assentaments, així com, si escau, de les diferències de rendiment per les noves condicions d'exercici de l'activitat a major distància dels conreus de cítrics». En aquest sentit es va publicar l'Ordre de 31 de març de 1993, de la Conselleria d'Agricultura i Pesca, per la qual estableix ajudes als apicultors pel que fa a l'augment

¹²⁰ Brittain, CA., *et al.* (2010). Impacts of a pesticide on pollinator species richness at different spatial scales. *Basic and Applied Ecology*, 11, (2), 106-115.

¹²¹ Simon-Delso, N., *et al.* (2015). Systemic insecticides (neonicotinoids and fipronil): trends, uses, mode of action and metabolites. *Environmental Science and Pollution Research*, 22, 5-34.

¹²² Allen-Wardell, G., *et al.* (1998). The potential consequences of pollinator declines on the conservation of biodiversity and stability of food crop yields. *Conservation Biology*, 12, 8-17.

experimental de les distàncies mínimes dels ruscós respecte dels conreus de cítrics. En la mateixa exposició de motius d'aquesta ordre s'assenyala que «un percentatge important d'apicultors de la Comunitat Valenciana basen la seua activitat en la transhumància, i alguns d'ells tradicionalment inclouen la flor del taronger com una de les fonts de nèctar per a la producció de mel», restant-li importància al que ha quedat constatat durant esta anàlisi, és a dir, que la mel de flor de taronger ha estat essencial per al sector des de temps remots.

Continua asseverant que «la mesura d'augment de la distància mínima dels ruscós respecte de les plantacions de cítrics exigirà a aquests apicultors la recerca urgent de nous assentaments. A més a més, el trasllat cap a zones sense floració pot paralitzar l'activitat dels ruscós en un moment important per a fer cara a la nova campanya», doncs cal remarcar que el Decret, publicat el 8 de març, fixa com a època de floració de l'1 d'abril al 31 de maig, és a dir, que amb vint-i-tres dies d'antelació els apicultors es van veure abocats a buscar (i trobar) nous assentaments on ubicar les colmenes, amb cap ferramenta material que els permetera conèixer si complien el radi establert respecte dels cultius cítrics, i resignant-se a renunciar a la producció mel·lífera més important i apreciada autonòmicament.

Per tot això, «a fi de compensar aquests costos eventuals i les diferències de rendiments, s'estableix aquesta línia d'ajudes econòmiques als apicultors, que té un caràcter independent pel que fa a les accions que ja es desenvolupen en el marc del programa de reestructuració del sector apícola»¹²³. Aquestes ajudes, que haurien considerar-se com indemnitzacions, doncs es tracta d'una compensació econòmica destinada a reparar, garantint la seua indemnitat, a l'apicultor per la privació d'un dret i pel perjudici provocat per l'Administració, per raó aliena a la seua voluntat, «consistiran primerament en un import igual per a tots els beneficiaris de vint mil (20.000) pessetes. La resta de l'ajuda serà de mil (1.000) pessetes per rusc instal·lat en una zona cítrica en els anys 1991 o 1992»¹²⁴.

S'ha de destacar que les ajudes podien no comprendre totes les necessitats, ja que s'establien «per un import total de cent milions (100.000.000) de pessetes (...). En el

¹²³ Sobre el qual no s'han trobat dades.

¹²⁴ «El nombre de ruscós que es considerarà per al càlcul de l'ajuda, d'acord amb el que disposa l'apartat anterior, serà el que conste a les guies d'origen i sanitat pecuària, quan s'aporten, i en el cas que l'acreditació es realitze mitjanant les factures de venda, serà el resultat de dividir els quilograms de mel de flor de taronger venuts en la campanya més favorable a l'apicultor, d'entre les de 1991 i 1992, per quinze (15) quilograms. En qualsevol cas, el nombre de ruscós no podrà ser major al dels consignats en la cartilla ramadera durant els mesos d'abril a juny de la campanya corresponent»

cas que les ajudes sol·licitades superen els fons disponibles, es prorratejarà l'import en funció del nombre de ruscos, després d'atena la primera i la mateixa ajuda de vint mil (20.000) pessetes per sol·licitant». Altrament, i si amb tot i això no fou una situació complicada per als apicultors, només podien «presentar les seues sol·licituds de prima¹²⁵ fins al 31 de maig de 1993, inclòs, a les oficines de la Conselleria d'Agricultura i Pesca», situades en València, en un moment on s'havien de preocupar per aconseguir transhumar, trobar nous assentaments i alimentar les abelles amb altres cultius menys predominants.

2.- Una constant intervenció administrativa

La Constitució espanyola recull en l'article 45 que tots tenen el dret a gaudir d'un medi ambient adequat per al desenvolupament de la persona, així com el deure de conservar-lo. Hi ha un creixent interès pel manteniment dels recursos naturals que va consolidant-se en la societat. Aquest sorgiment d'una forta sensibilitat al voltant de l'ecologia ha sigut paral·lel al deteriorament ocasionat sobre l'entorn i els desafiaments que aquesta actuació comporta. D'ací se'n deriva que, en l'actualitat, problemes com el canvi climàtic o la desaparició de nombroses espècies, entre elles els insectes pol·linitzadors, siguen alguns dels més seriosos reptes que afronta la civilització.

Pocs principis rectors de la política social i econòmica requereixen un major esforç per a la seua realització i són tan rellevants per al benestar de les generacions futures, i és que, sota l'article 45, subjau el dret dels ciutadans a gaudir d'una qualitat de vida que siga coherent amb la dignitat de la persona reconeguda en l'article 10 de la Constitució. Tots dos valors, la dignitat de la persona i qualitat de vida, foren vinculats per la Sentència del Tribunal Constitucional 102/1995, de 26 de juny, perquè «cadascú té el dret inalienable a habitar en el seu entorn d'acord amb les seues característiques culturals». Només en aquest context pot entendre's la importància de l'article 45 de la Carta Magna. En el mateix sentit s'hi troba la Resolució de juliol d'aquest mateix 2022,

¹²⁵ Havien d'emprar el model que s'hi adjunta a l'Ordre com a Annex. A l'escrit de sol·licitud, que haurà de ser únic per apicultor, s'hi acompanyara una còpia compulsada dels següents documents:

a) Document Nacional d'Identitat.

b) Cartilla d'explotació ramadera.

c) Guiatges d'origen i sanitat pecuària d'eixida d'una zona citrícola en els anys 1991 o 1992, o, alternativament, factures de venda de mel de flor de taronger en qualsevol d'aquestes dues campanyes, acreditatives del compliment del requisit que l'apicultor utilitza habitualment la flor del taronger per a l'obtenció de mel.

d) Documents acreditatius d'estar al corrent de les obligacions tributàries i amb la Seguretat Social.

de l'Assemblea General de les Nacions Unides¹²⁶, la qual sobre no ser vinculant, reconeix que totes les persones del món tenen dret a un medi ambient saludable.

Així doncs, els poders públics vetlaran per la utilització racional de tots els recursos naturals, amb la finalitat de protegir i millorar la qualitat de la vida i defensar i restaurar el medi ambient, secundant-se en la indispensable solidaritat col·lectiva. La STC 64/1982, de 4 de novembre, estableix que en virtut de l'article 45 no pot considerar-se com a objectiu primordial i excloent l'explotació al màxim dels recursos naturals o l'augment de producció coste el que coste, sinó que s'ha d'harmonitzar la «utilització racional» d'aquests recursos amb la protecció de la naturalesa. És més, la mateixa Constitució estableix les bases per a què les diferents Comunitats Autònomes complisquen, d'acord amb l'article 148.1.9, la gestió en matèria de protecció del medi ambient.

Són les Comunitats Autònomes qui acosten el poder públic a la societat i aconsegueixen una major capacitat i eficàcia en la prestació de servicis als ciutadans a través de l'exercici de les funcions públiques. És a dir, si aquesta institució no utilitza fórmules participatives i eficaces no tindrà sentit la intervenció ambiental que hi puga realitzar, devent realitzar-les en un marc de respecte als principis de proporcionalitat, eficàcia i participació. En aquest sentit, cal portar a col·lació les paraules del catedràtic en Dret administratiu JAVIER BARNES, qui a l'article «El principi de proporcionalitat. Estudi preliminar»¹²⁷ estableix el següent:

El principi de proporcionalitat -com a principi jurídicament exigible- representa una xicoteta peça dins d'un sistema, d'un univers més ampli, en el qual s'emmarca i al qual pertany, com el que encarnen la teoria general dels drets fonamentals i dels límits enfront de l'activitat limitadora del legislador i dels altres poders públics; (...).

(...) El principi de proporcionalitat està integrat per un conjunt de criteris o eines que permeten mesurar i sospesar la licitud de tot gènere de límits normatius de les llibertats, així com la de qualssevol interpretacions o aplicacions de la legalitat que restringisquen el seu exercici, des d'un concret perfil o punt de mira: el de la inutilitat, no necessitat i desequilibri del sacrifici; o, en uns altres termes: si aquest resulta a priori absolutament inútil per a satisfer la fi que diu perseguir; innecessari, per existir sens dubtes altres alternatives més moderades, susceptibles

¹²⁶ Resolució A/RES/76/300 de l'Assemblea General *El derecho humano a un medio ambiente limpio, saludable y sostenible*, de 26 de juliol de 2022, disponible en: <https://digitallibrary.un.org/record/3982508?ln=es>

¹²⁷ Barnes, J. (1998). El principio de proporcionalidad. Estudio preliminar. *Cuadernos De Derecho Público*, (5).

d'aconseguir aquest objectiu amb igual grau d'eficàcia; o desproporcionat en sentit estricte, per generar pesament més perjudicis que beneficis en el conjunt de béns, drets i interessos en joc.

Més aviat, és la fi escollida per la norma d'on se'n deriva si el mitjà adoptat trenca solemnement els criteris apuntats, articulats pel principi d'idoneïtat, necessitat i proporcionalitat, i sempre que ho faça d'una forma evident i manifesta. Així doncs, la finalitat del Decret 40/1993, de 8 de març, del Govern Valencià sobre mesures experimentals per a limitar la pol·lització creuada en les plantacions de cítrics, buscava protegir i garantir els beneficis econòmics que havia obtingut el sector cítricol a anys arrere, contràriament no s'ha considerat com al que realment és, una actuació intervencionista del Govern Valencià sobre el medi ambient, que no ha contemplat la variant social i econòmica d'altres sectors afectats, com l'apícola, i molt menys l'ambiental, legislant constantment des de 1993 i fins al 2022 de forma perjudicial per al conjunt de l'ecosistema i la població. Sense catastrofismes, sense necessitat d'oferir una visió apocalíptica, resulta evident la transcendentalitat dels insectes pol·litzadors i el problema ambiental que és inherent al País Valencià des de fa quasi tres dècades, segons el Decret analitzat i la normativa que a continuació se cita.

2.1.- Decret 49/1994, de 7 de març, del Govern Valencià, sobre mesures per a limitar la pol·lització creuada en plantacions de cítrics

L'any 1994 es produeix un canvi de paradigma, ja que en l'exposició de motius del Decret es justifica «la importància del sector cítricol, d'una banda, així com l'interés que té protegir el sector apícola, requereixen prendre mesures que compatibilitzen les produccions de tots dos sectors amb el menor perjudici possible per a tots dos». Curiosament comença a realitzar-se una ponderació d'interessos entre els dos sectors, buscant legislar atenent al principi de proporcionalitat, encara que aquest canvi és fruit de la mobilització dels apicultors, qui durant un any fomentaren l'activitat de protesta com a acte de confrontació política, desafiant al legislador, buscant exercir pressió i tractant de canviar el rumb normatiu per a finalment aconseguir-ho parcialment. Segueix l'exposició afirmant que «la informació adquirida després de l'experiència de 1993 aconsella continuar l'experimentació iniciada per a aprofundir en el coneixement del problema i prendre mesures més flexibles que permeten l'assentament de ruscos en determinades zones cítriques per a la producció de mel de

flor del taronger, amb el mínim risc de pol·linització creuada entre varietats compatibles».

Per tot això, al seu article primer estableix que «durant l'època de floració dels cítrics, la distància mínima dels ruscós respecte de les plantacions de cítrics de les varietats que s'indiquen en l'annex a aquest decret serà de mil metres (1.000), com a excepció al que es disposa en l'apartat primer de l'article 6 del Decret 12/1987, de 2 de febrer, del Govern Valencià, pel qual es va regular i va ordenar l'activitat apícola a la Comunitat Valenciana. A l'efecte es consideraran les parcel·les amb superfície igual o superior a 0,25 hectàrees». És a dir, es redueix en quatre mil metres (4.000) la distància a mantindre dels camps dels cítrics, però, realment, aquest nou allunyament no pot considerar-se com una sol·lució, ja que per obtindre'n una s'hauria de centrar el problema, quantificant la superfície total plantada i localitzant les plantacions d'híbrids¹²⁸ per a tindre una idea de la seua incidència real¹²⁹. Cal assenyalar que l'establiment de la mida mínima de superfície per a la consideració d'explotació susceptible de poder exigir l'assentament de colmenes, evita situacions potencialment conflictives o comportaments perjudicials de la ciutadania, amb l'objecte d'expulsar als apicultors d'alguna àrea concreta, sense necessitat de prendre's aquesta mesura.

Un altre punt important és l'eliminació de les ajudes que a través de l'Ordre de 31 de març de 1993 s'establiren, justificant el Govern Valencià la desaparició de les mateixes per la disminució de la distància obligatòria a mantindre respecte dels camps de cítrics. Tanmateix, publicant-se el Decret per a aquest any 1994 un 7 de març, i continuant mantenint el període de floració entre l'1 d'abril i el 31 de maig, no es deixa més que vint-i-quatre dies als apicultors per a buscar (i aconseguir trobar) nous assentaments que complisquen els requisits. Això és, s'estableix altra vegada la mesura d'allunyament i, a més, s'eliminen les ajudes, perjudicant greument al sector apícola, prova d'això és la disminució en la producció mel·lífera que es donà aquest 1994, elaborant-se 1.730 tones menys respecte del 1990¹³⁰. En conseqüència, i si es té en compte que el Decret 40/1993 s'havia promulgat com una mesura de caràcter excepcional, és a partir d'aquest moment quan passa a ser una constant que des d'aleshores enfronta a dos sectors: l'agrícola i l'apícola.

¹²⁸ En l'Annex I de la norma s'estableixen com a varietats cítriques de referència les següents: Clemenvilla o Nova, Fortuna, Ortanique, Ellendale, Minneola i Wilking. L'esperit d'aquest Decret és el d'evitar una regressió de la gamma varietal cítrica, protegint especialment aquestes classes.

¹²⁹ Pons, J., *et al.* (1995). Polinización cruzada en cítricos I. Incidencia comercial. *Levante Agrícola*, 332, 201-207.

¹³⁰ Tal com s'il·lustra en la gràfica 5.

2.2.- Decret 33/2000, de 28 de març, del Govern Valencià, sobre mesures per a limitar la pol·linització creuada en plantacions de cítrics

A partir d'aquest Decret es produeix un enfortiment de les mesures preses, justificat en què els canvis establits el 1994 «no van ser suficients per a evitar-hi la presència de llavors, i això ha transcendit en la qualitat final de determinades varietats». L'article 1 torna a endurir l'exigència de la distància mínima entre les colmenes i els camps citrícoles, establint que «queda prohibit l'assentament de ruscos a menys de cinc quilòmetres (5 km) de les plantacions de cítrics», encara que sense distinció de varietats, com sí que ho feia l'anterior. Es pot assenyalar que, en aquest sentit, la regulació es fa més preventiva o restrictiva respecte d'anys anteriors, amb la finalitat de protegir la citricultura, i elimina el requisit de la dimensió mínima de superfície per a la consideració d'explotació susceptible de poder exigir l'assentament de colmenes. En un territori on el minifundisme és una característica inherent a l'agricultura, evitar marcar unes condicions mínimes de grandària respecte del que pot considerar-se com explotació citrícola, comporta novament en la pràctica l'expulsió dels apicultors del País Valencià.

No obstant això, «se suspén, durant la vigència d'aquest decret, com a mesura complementària i exclusivament pel que fa a les plantacions de cítrics de les varietats del grup clementina i híbrids de mandariner, la prohibició de realitzar tractaments fitosanitaris durant la floració», és a dir, s'acota els cultius on practicar-se aquesta activitat, el que suposa un benefici directe i parcial sobre la supervivència dels insectes pol·linitzadors.

Alhora, set anys després torna la «indemnització econòmica directa per compensar la reducció d'ingressos derivada de la prohibició d'assentament de ruscos a la zona citrícola. Aquesta ajuda serà proporcional al nom de ruscos que l'apicultor tinga inscrits en el Registre d'Explotacions Apícoles de la Comunitat Valenciana l'1 de gener de 2000. L'import d'aquesta ajuda no podrà superar la quantitat de 4.500 pessetes (27,05 euros) per rusc», a través de l'Ordre de 15 de juny de 2000, de la Conselleria d'Agricultura, Pesca i Alimentació, per la qual s'estableix les ajudes als apicultors amb motiu de l'aplicació del Decret 33/2000. Tractar d'establir el significat més correcte del concepte, és a dir, anomenar-ho indemnització i no ajuda, no obeeix a un desig de correcció lingüística, sinó fonamentalment a la connotació conceptual que hi té, que en aquestes circumstàncies es tracta, efectivament, d'una indemnització.

D'altra banda, comença a enllumenar-se per part del Govern Valencià quina serà la solució a mitjà i llarg terme, a l'establir a través de l'Ordre de 29 de març de 2000, de la Conselleria d'Agricultura, Pesca i Alimentació, per la qual es regulen ajudes per a canvi varietal en determinats cítrics i es modifiquen determinats aspectes de l'Ordre de 20 de juliol de 1998, sobre ajudes per al sanejament de plantacions de cítrics afectats pel virus de la tristesa¹³¹, una línia d'ajudes per a la citricultura tendents a incentivar el canvi varietal, substituint les varietats problemàtiques des del punt de vista de l'aparició de llavors en el cas de pol·linització creuada, per altres que no generen aquest problema.

2.3.- Decret 37/2001, de 13 de febrer, del Govern Valencià, sobre mesures per a limitar la pol·linització creuada en plantacions de cítrics

Arran de l'eficàcia de les mesures preses per a la campanya anterior, tal com s'indica en l'exposició de motius d'aquest Decret, es decideix continuar igual però incloent una nova modificació, s'exceptua la prohibició d'assentament de colmenes sempre que es «complisquen les condicions següents: a) Albergar un màxim de 650 ruscos; b) Disposar del consentiment previ, per escrit, de tots els propietaris de finques de cítrics existents en un radi d'un quilòmetre al voltant del lloc d'ubicació dels ruscos; c) Comunicar a l'oficina comarcal de la Conselleria d'Agricultura, Pesca i Alimentació la ubicació, acompanyada de tots els acords a què s'ha arribat segons l'apartat anterior».

Aquesta aparent flexibilització és de dubtosa aplicació pràctica si es té en compte el minifundisme com a característica d'estructura territorial autonòmica, especialment en les zones citrícoles. La distribució de la propietat fa que en una àrea aparentment reduïda, com pot ser un radi d'un quilòmetre, hi haja múltiples propietaris, resultant un

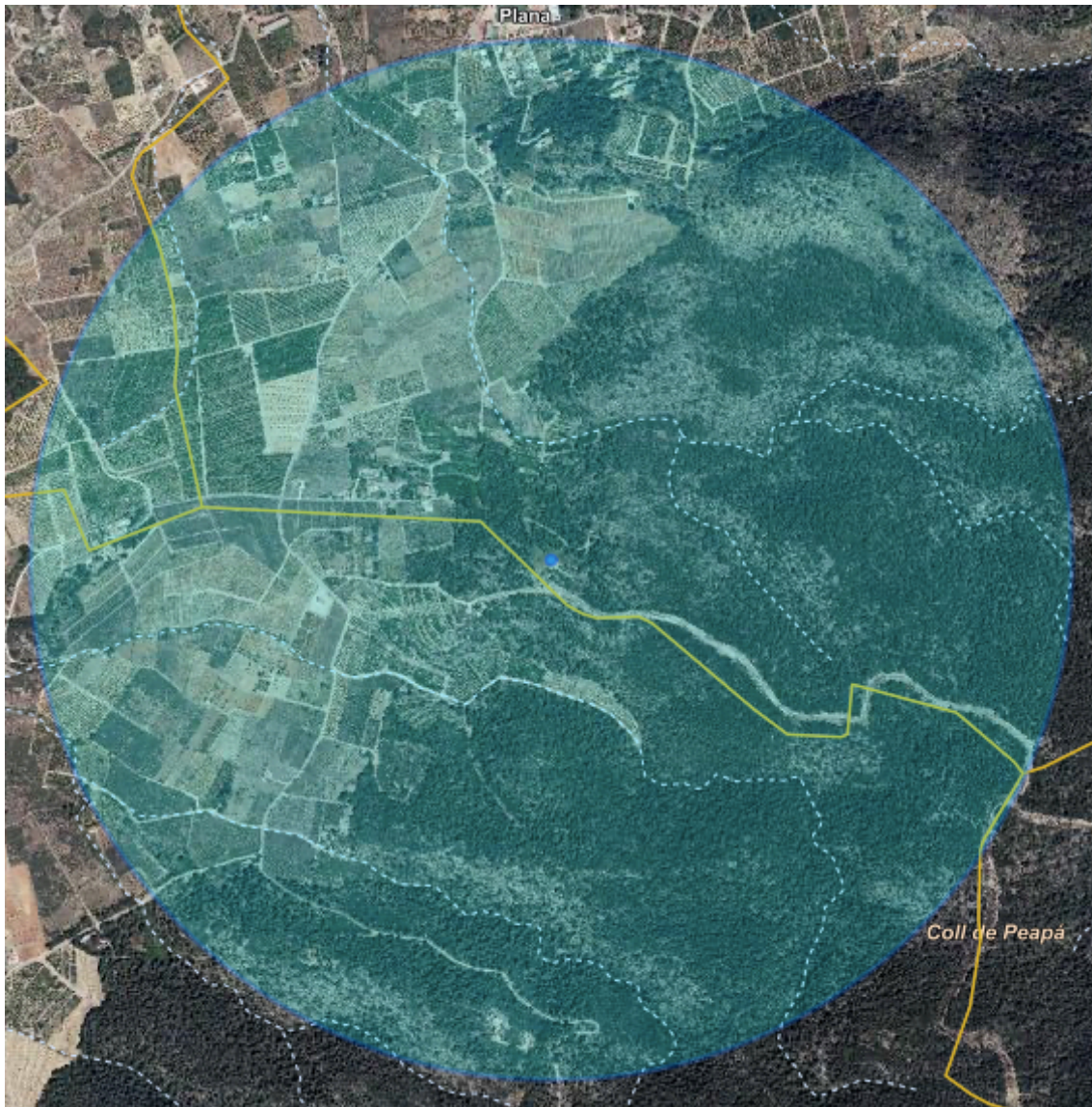
¹³¹ En l'exposició de motius d'aquesta s'indica que «Durant els últims anys s'han anat incrementant les plantacions de varietats híbrides de cítrics a conseqüència que el seu període de comercialització, per a la majoria d'elles, ha donat bona eixida al mercat. Normalment els resultats han sigut favorables, d'una banda per al productor que ha ampliat el període de comercialització dels seus productes i, per un altre, el consumidor ha disposat de fruits frescos del grup de mandarina durant un període més prolongat.

No obstant això, les varietats híbrides, per pol·linització creuada entre elles, donen lloc a la formació de llavors en el fruit. Igualment, la pol·linització creuada entre varietats híbrides i les mandarines tradicionals en la zona, donen lloc a la formació de llavors en els fruits de molts grups de cítrics. Encara que segons informes tècnics s'ha demostrat que la pol·linització creuada es deu quasi exclusivament a les abelles, és necessari prendre mesures per a reduir la formació de llavors en els fruits cítrics.

En una primera fase es pretén frenar les noves plantacions d'híbrids i reduir la superfície de les existents mitjançant el canvi varietal».

És més, «l'import màxim de l'ajuda serà de 150.000 pessetes (901,52 euros) per hectàrea, sempre que es reempelten almenys 500 arbres per hectàrea. Si es reempelten menys arbres, l'ajuda serà de 300 pessetes (1,80 euros) per arbre».

esforç negociador a considerar el fet d'aconseguir, per escrit, el consentiments de totes i cada una de les propietats. A tall d'exemple, en la imatge adjunta a continuació s'ha senyalat (amb un punt blau) un possible assentament de colmenes que compleix les distàncies marcades pel Decret 12/1987, de 2 de febrer, resultant ben visible l'elevada fragmentació en la propietat agrícola, i també forestal, que hi ha dins del radi d'un quilòmetre.

Imatge 3.- Distribució de la propietat en un radi d'1 km.
Font: Elaboració pròpia a partir de l'aplicació de l'Institut Geogràfic Nacional.

L'incompliment d'alguna de les tres condicions mencionades s'entén com a assentament de ruscós en una ubicació prohibida a l'efecte indicat en aquest decret, per la qual cosa «seran objecte de trasllat, amb la prèvia exposició pública, durant 10

dies al tauler d'anuncis de l'ajuntament del municipi en què estiguen ubicats. Aquests fets es notificaran al propietari dels terrenys on estigueren instal·lats els ruscos. Transcorreguts 20 dies sense reclamació de titularitat d'aquells, es procedirà a destruir-los. La presència de ruscos identificats en la zona prohibida per aquest decret es notificarà a l'interessat. Aquest, en el termini de set dies comptadors a partir de la notificació, haurà de traslladar els ruscos a un altre assentament permès. Si no ho fa, la conselleria procedirà al trasllat mitjançant execució forçosa i li notificarà el lloc on han estat ubicats. Serà responsabilitat de l'apicultor fer-se càrrec dels ruscos en el nou assentament». A més, «la presència de ruscos en els llocs prohibits suposarà la pèrdua de la condició de beneficiari de les ajudes per als apicultors».

2.4.- Decret 29/2002, de 26 de febrer, del Govern Valencià, sobre mesures per limitar la pol·linització encreuada entre plantacions de cítrics.

En el marc justificatiu de les mesures preses per a l'any 2000 i 2001, i aquesta vegada sota el paraigua de la Llei 9/2001, de 27 de desembre, de Mesures Fiscals, de Gestió Administrativa i Financera, i d'Organització de la Generalitat Valenciana, la qual en la disposició addicional cinquena, estableix que «com a mesura de l'ordenació de la producció cítrica i de l'apicultura el Govern Valencià podrà fixar una distància mínima preventiva exclosa de l'autorització d'assentament de ruscos respecte de les plantacions de cítrics, en les àrees i termes municipals en els quals existisca risc de pol·linització creuada, i limitar la seua aplicació al període de floració», es decreta continuar amb les mesures establides l'any anterior.

En canvi, s'inclou un nou article establint que «la distància de 5 quilòmetres entre els assentaments de ruscos i les plantacions de cítrics es podrà reduir a 1 quilòmetre en les àrees agrícoles en què la implantació de cultius que requereixen la pol·linització entomòfila per millorar-ne la productivitat tinga una especial significació. Les associacions d'agricultura implicades en cada municipi hauran de comunicar per escrit aquesta especial significació a l'oficina comarcal de la Conselleria d'Agricultura, Pesca i Alimentació, delimitant els polígons en què es proposa la reducció de la distància». Com a conseqüència de la disminució i dèficit d'abelles al País Valencià durant la primavera, alguns cultius que necessiten la interacció amb els insectes pol·linitzadors es trobaren afectats, reclamant els mateixos agricultors modificacions normatives i una major permissió d'assentament. En definitiva, es constata que només s'està legislant per salvaguardar el benefici d'unes espècies cítriques limitades, per sobre de l'interès general.

La mandarina Fortune era, dels híbrids introduïts aleshores, la més estesa, malgrat els problemes de producció i d'alteracions de la pell. Els bons preus de mercat motivaren que moltes plantacions es reconvertiren a aquesta varietat, realitzant una reestructuració agrícola basada exclusivament en les lleis de l'economia de mercat, amb una total absència de planificació, provocant la pol·linització creuada. Ja en l'any 2000, un estudi publicava que «per a obtenir adequats nivells de producció en Fortune sense problemes de llavors, seria necessari que les plantacions estiguessen aïllades (...) d'altres varietats compatibles. La introducció d'insectes pol·linitzadors en plantacions aïllades de mandarina Fortune milloraria la producció i qualitat del fruit, en manca aquest de llavors»¹³². Per tot això, i sent conscients del problema, es dictà l'Ordre de 25 de març de 2002, de la Conselleria d'Agricultura, Pesca i Alimentació, per la qual es convoquen determinades línies d'ajuda gestionades per la Direcció General de Producció Agrària per a l'exercici 2002, i es modifiquen aspectes d'algunes ordres, destinada a la reconversió de varietats cítriques susceptibles de causar aquests problemes.

Amb tot plegat i malgrat les evidències que propicien el replantejament de la direcció legislativa, aquestes mesures del 2002 continuaren aplicant-se a través del Decret 23/2003, d'11 de març; Decret 29/2004, de 20 de febrer; Decret 42/2005, de 25 de febrer; Decret 31/2006, de 10 de març; Decret 30/2007, de 9 de març; i Decret 28/2008, de 28 març.

Convé fer ressaltar que la disposició addicional del Decret 42/2005, de 25 de febrer, del Consell de la Generalitat, indica que al llarg d'aquell any 2005 es disposaria de la totalitat de l'inventari cítricol informatitzat¹³³, una de les finalitats del qual seria localitzar aquelles superfícies que, dins de la zona cítricol, permeten l'assentament de ruscos sense generar riscos de producció de llavors en les varietats híbrides. Malauradament, fins aquest any 2022¹³⁴ no s'havia creat la ferrament a través de la qual prendre decisions d'on assentar les colmenes, sense transgredir la legalitat. Conseqüentment, seguint l'exemple aportat en la imatge anterior, un assentament que en principi complia la legalitat, queda clarament afectat per les parcel·les cítriques

¹³² Peña, L., *et al.* (2000). Posibilidades de la transformación genética para la mejora de los cítricos. *Levante Agrícola: Revista internacional de cítricos*, 352, 297-206.

¹³³ Així es contempla també a la nota de premsa publicada per la Generalitat: <https://agroambient.gva.es/documents/163228750/167772263/En+marcha+la+elaboración+del+inventario+citr%C3%ADcola.pdf/e2c5b1e6-bfbc-48cb-9717-ee6b8fdb2bb?t=1421660322795>

¹³⁴ L'IVIA ha crea una unitat especialitzada en tècniques de monitoratge de superfícies. Nota de premsa recuperada de: <https://bit.ly/3az4lZr>

declarades cinc-cents metres al voltant, tal com s'observa en la imatge a continuació, i encara s'observen algunes que, sent cítriques, no s'han declarat com a tal.

Imatge 4.- Camps cítriques senyalitzats
Font: Elaboració pròpia a partir del Visor SigPac.

2.5.- Acord de 26 de març de 2010, del Consell, pel qual s'aproven mesures per a limitar la pol·linització encreuada entre plantacions de cítrics

Dèsset anys després del primer Decret, es produeix novament un canvi de paradigma. Per aquest any, en l'exposició de motius, s'indica que «des de les primeres decisions, i fins a l'actualitat, s'han produït alguns fets que permeten avançar en la normalització de les relacions entre la cítricultura i l'apicultura. D'una banda, algunes varietats

híbrides de mandariners han perdut part del seu interès inicial, per la qual cosa els productors han fet els primers passos per a la seua substitució per altres varietats no susceptibles de generar problemes de pol·linització creuada. Aquesta decisió està recolzada en el Pla de Reconversió Varietal de Cítrics aprovat per les Administracions Agràries. A més, amb el Sistema d'Informació Geogràfica (SIG) Citrícola, es disposa d'informació sobre les zones cítriques en les quals no hi ha varietats híbrides¹³⁵.

Els apicultors, que tradicionalment basaven la seua activitat en l'obtenció de mel de cítrics, no han pogut assentar els seus ruscos en aquesta zona, renunciant a obtindre i comercialitzar mel d'aquest origen en el territori de la Comunitat Valenciana. A la vista dels fets descrits en el paràgraf anterior, s'entén possible autoritzar, progressivament al llarg de diversos exercicis, l'activitat apícola en la superfície cítrica, de manera que es permeta l'obtenció d'un producte de qualitat, apreciat pel consumidor, sense eixir del territori de la Comunitat Valenciana. No obstant això, aquest retorn dels ruscos ha de fer-se amb les precaucions degudes per a garantir la qualitat i la comercialització dels cítrics».

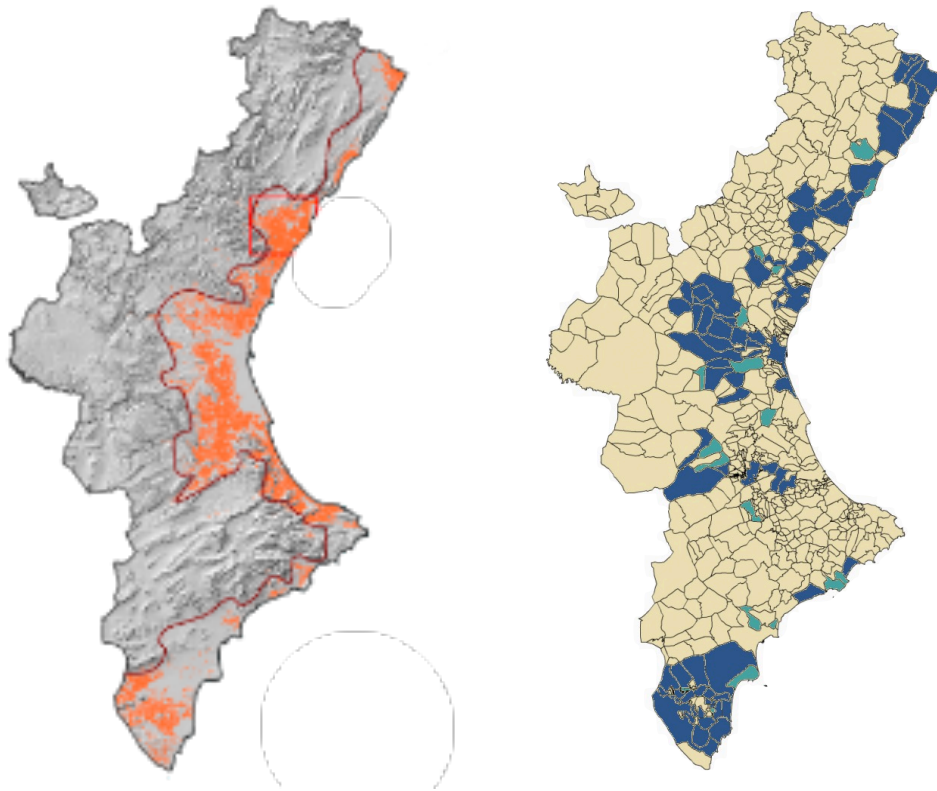
En conseqüència, s'acorda la prohibició de «l'assentament de ruscos a menys de 4 quilòmetres», i es continua amb la resta de requisits establits pels Decrets anteriors, amb una particularitat essencial, doncs a banda de l'única excepció contemplada des del 2001, es creen dos Annexos amb un llistat de municipis on s'exceptua la prohibició general.

Per il·lustrar aquestes modificacions, s'ha elaborat un mapa del País Valencià on pot observar-se en blau fosc els municipis de l'Annex I¹³⁶ i en blau clar els de l'Annex II¹³⁷.

¹³⁵ S'ha d'insistir que no fou fins aquest 2022 quan la informació ha estat accessible.

¹³⁶ També s'exceptuarà d'allò que s'estableix en l'acord primer aquells assentaments de ruscos que s'ubiquen als termes municipals detallats en l'Annex I. No obstant això, aquests assentaments hauran de complir les condicions següents: 1) Ubicar-se a una distància superior a 500 metres dels límits de les parcel·les de qualsevol de les varietats d'híbrids de mandariner susceptibles de provocar pol·linització encreuada. 2) Albergar un màxim de 130 ruscos per assentament. 3) Respectar una distància, almenys, de 350 metres a altres assentaments apícoles. 4) Comptar amb el permís d'assentament del propietari dels terrenys. L'incompliment d'alguna de les quatre condicions esmentades s'entendrà com a assentament de ruscos en una ubicació prohibida, als efectes esmentats en aquest acord.

¹³⁷ Igualment, s'exceptuarà d'allò que s'ha establert en l'esmentat acord primer aquells assentaments de ruscos que s'ubiquen als termes municipals detallats en l'Annex II. No obstant això, aquests assentaments hauran de complir les condicions següents: 1) Ubicar-se a una distància superior a 500 metres dels límits de les parcel·les de qualsevol de les varietats d'híbrids de mandariner susceptibles de provocar pol·linització encreuada. 2) Albergar un màxim de 60 ruscos per assentament. 3) Respectar una distància, almenys, de 400 metres a altres assentaments apícoles. 4) Comptar amb el permís d'assentament del propietari dels terrenys. L'incompliment d'alguna de les quatre condicions esmentades s'entendrà com a assentament de ruscos en una ubicació prohibida, als efectes esmentats en aquest acord.

Imatge 5.- Municipis indicats en l'Annex I i Annex II i comparativa amb el territori citrícola.
 Font: Elaboració pròpia a partir de les dades del Decret.

D'aquesta manera, i si bé en un radi de 500 metres des de l'assentament resulta complicat que no hi haja alguna de les varietats tendents a la creació de pinyols, suposa una esperança per al sector apícola, que ha hagut de subsistir amb la col·laboració de les indemnitzacions.

L'altra novetat que s'incorpora és la permissió de la «utilització de tractaments a base d'àcid gibberèl·lic o de sulfat de coure durant el període de floració, com a mètode alternatiu per a reduir significativament la presència de llavors en els fruits (...)». D'altra banda, exclusivament respecte de les plantacions de cítrics de les varietats del grup clementina i híbrids de mandarina, es suspén la prohibició imposada per l'Ordre de 20 de març de 1984. Posteriorment, amb l'Acord de 23 de març de 2012, es menciona que aquests tractaments s'han de dur a terme de conformitat amb la legislació fitosanitària vigent, tenint en compte la Directiva 2009/128/CE, del Parlament Europeu i del Consell, de 21 d'octubre de 2009, per la qual s'estableix el marc de l'actuació comunitària per a aconseguir un ús sostenible dels plaguicides, per acabar establint en l'Acord d'1 de març de 2013, que s'aplicaran de conformitat amb la legislació fitosanitària, tenint en compte el Reial Decret 1311/2012, de 14 de setembre,

pel qual s'estableix el marc d'actuació per a aconseguir un ús sostenible dels productes fitosanitaris, sense perjudi del compliment de les restriccions establides en el full de registre de cada producte fitosanitari utilitzat.

Aquestes restriccions han estat justificades al llarg del temps, de fet, un estudi del 2013 de l'Agrupació de Defensa Sanitària Apícola (apiADS)¹³⁸, mostrà que en el País Valencià i a causa de l'ús de plaguicides existeix una mortalitat de l'ordre de 100 abelles per colmena i dia, podent arribar a perdre fins a la meitat de la població en els dos mesos que dura l'època de floració citrícola.

Finalment amb l'Acord de 4 de març de 2011, l'Acord de 23 de març de 2012 i l'Acord d'1 de març de 2013, i l'Acord de 28 de febrer de 2014, del Consell, pel qual s'aproven mesures per a limitar la pol·linització encreuada entre plantacions de cítrics, i paral·lelament al Pla de Reconversió Varietal de Cítrics i l'ús del SIG, s'ampliaren els municipis de l'Annex I i II, creant-se en 2012 un Annex III¹³⁹. Tanmateix, aquests Annexos s'han anat modificant fins aquest any, tant per incloure nous municipis i zones delimitades, com en els requisits de distància, i nombre de ruscós que li són relatius a cadascun, com pot apreciar-se en l'Annex d'aquesta anàlisi.

2.6.- Acord de 13 de març de 2015, del Consell, pel qual s'aproven mesures per a limitar la pol·linització creuada entre plantacions de cítrics

La idea central de mencionar aquest acord és la de prestar atenció a la part de l'exposició de motius on s'afirma que «hem de valorar dos factors que cal tindre en compte: d'una banda, les condicions de clima en l'últim any, amb una greu sequera, i l'elevada mortalitat de les abelles obliguen el sector productor a buscar floracions potents, com la flor del taronger, per a recuperar els ruscós; d'altra banda, el sector citrícola i l'apícola han arribat a una coexistència i equilibri al llarg dels anys d'implantació de les mesures de limitació de la pol·linització encreuada, i prova d'això

¹³⁸ Lladró, V. (2013) Insecticidas que matan o debilitan a las abejas, *Las Provincias*, 14 de mayo.

¹³⁹ Excepcionalment, també quedaran exceptuats del que s'ha establert en l'esmentat acord primer els assentaments de ruscós que s'ubiquen en els termes municipals arreglats en l'annex III, dins dels límits marcats per les coordenades SIGPAC arreglades en l'esmentat annex III. No obstant això, estos assentaments hauran de complir les condicions següents: 1) Ubicar-se a una distància superior a 600 metres dels límits de les parcel·les de qualsevol de les varietats d'híbrids de mandariner susceptibles de provocar pol·linització encreuada. 2) Albergar un màxim de 45 ruscós per assentament. 3) Respectar una distància de 400 metres, almenys, a altres assentaments apícoles. 4) Comptar amb el permís d'assentament del propietari dels terrenys. L'incompliment d'alguna de les quatre condicions mencionades s'entendrà com a assentament de ruscós en una ubicació prohibida, als efectes assenyalats en el present acord.

és el baix nombre de denúncies que es tramiten»¹⁴⁰. Sembla que, amb el pas dels anys, no només es reitera que l'interés inicial de la norma fou mantindre un benefici econòmic que progressivament, i amb la desvirtuació de les varietats híbrides al mercat, s'ha hagut de reconsiderar, tornant a permetre als apicultors l'explotació de la flor del taronger, a banda d'altres, reclam fet inclús des de 2002 per part d'altres agricultors.

A banda d'això, a través de l'Acord de 16 de març de 2016, s'han simplificat els Annexos I i II en dues categories només, mantenint les peticions de les organitzacions professionals de municipis introduïts l'any anterior.

2.7.- Acord de 24 de març de 2017, del Consell, pel qual s'aproven mesures per a limitar la pol·linització encreuada entre plantacions de cítrics

En primer lloc cal remarcar el tercer canvi de paradigma legislatiu, destacant segons l'exposició de motius que «l'administració és conscient de la necessitat d'avançar a mitjà i llarg termini en la correcta ordenació dels dos sectors implicats, assentant les bases legals i jurídiques necessàries per a conèixer on es troben les plantacions amb varietats susceptibles de provocar pol·linització encreuada. A més, són necessaris rigorosos estudis que correlacionen la densitat de ruscos en zones cítriques amb el nombre de llavors i la qualitat dels fruits». Recordant tot el que s'ha anat establint al llarg d'este anàlisi, és la mateixa figura normativa la que deforma l'essència que motivà la seua creació, és a dir, des de l'administració, en aquest cas des del Consell de la Generalitat Valenciana, s'admet i es requereix la necessitat de realitzar nous estudis, afegint com adjectiu la rigorositat, investigacions que es realitzen amb exactitud i precisió, deixant entreveure que tal vegada aquells mencionats «estudis realitzats per investigadors de les zones cítriques dels diversos països productors, així com també els de l'Institut Valencià d'Investigacions Agràries», no citats en cap lloc, eren inexactes.

Continua l'exposició amb una crítica al sector cítricol, al considerar que «es fa necessari establir mecanismes que impedisquen que entre els propis cítricultors es realitzen noves plantacions que provoquen danys en qualitat en les parcel·les contigües o que la plantació de certes varietats cítriques que provoquen pol·linització encreuada, vagen acompanyades de mesures preventives que impedisquen la

¹⁴⁰ No hi ha dades publicades al respecte pel Consell de la Generalitat.

pol·linització encreuada entre parcel·les contigües». Efectivament, una correcta planificació agrícola, una planificació guiada, orientada i subsidiada per l'administració, haguera estat la ferramenta més eficaç, no sols per evitar la presència no desitjada de llavors en els fruits, pretensió en primera instància antinatural, sinó també per tractar de solucionar els problemes endèmics als quals s'enfronta any rere any l'agricultura i la citricultura autonòmica. Amb tot i això, es va decidir expulsar i culpabilitzar *de iure* a un insecte pel simple fet de realitzar la seua tasca i el motiu pel qual existeix des de fa mil·lennis, per pol·linitzar.

En relació amb les mesures respecte de l'ús de productes fitosanitaris també es produeixen modificacions, de manera que s'acate de forma escrupolosa la legislació fitosanitària. S'estableix que «a) en aquells casos en què els tractaments fitosanitaris siguin imprescindibles, s'utilitzaran substàncies respectuoses amb les abelles. b) El moment de l'aplicació es realitzarà en hores en què les abelles no estiguen rastrejant aliment. c) La figura de la persona assessora en gestió integrada de plagues (GIP) adquirirà gran rellevància. El responsable de l'aplicació dels tractaments plaguicides haurà de prestar un interès especial a totes les especificacions de qui fa l'assessorament, per protegir les abelles i uns altres insectes pol·linitzadors; d) La utilització de tractaments a base d'àcid gibberèl·lic o de sulfat de coure durant el període de floració, com a mètode alternatiu per a reduir significativament la presència de llavors en els fruits». Amb l'Acord de 6 d'abril de 2018 s'afegeix un altre requisit «e) aquells tractaments fitosanitaris en què es constati mortalitat d'abelles per la utilització de productes no autoritzats durant la floració o en aquells en què no es respecte les corresponents limitacions que s'estableixin en l'etiquetatge dels productes utilitzats respecte al seu ús durant la floració, es procedirà a tramitar el corresponent expedient sancionador, tal com s'estableix en el títol IV de la llei 43/2002, de Sanitat vegetal».

Finalment, s'indica que «la conselleria competent en matèria d'agricultura desenvoluparà en el termini d'un any des de l'entrada en vigor d'aquest acord, els mecanismes necessaris per a assentar les bases d'una correcta ordenació de varietats susceptibles de provocar pol·linització encreuada que permeta la compatibilització entre l'activitat apícola i la citrícola, potenciant el màxim desenvolupament dels dos sectors econòmics». Tanmateix, és a l'Acord del 2018 citat on es perfila més aquesta qüestió, quedant alhora ambigua perquè es continua parlant en temps futur, indicant literalment que «l'administració competent en matèria d'agricultura desenvoluparà en funció de la informació que s'obtinga de la Sol·licitud Única, del REGEPA, clubs de varietats de cítrics, cooperatives, Agroseguro i dels propis agricultors, els mapes varietals que permeten assentar les bases d'una correcta ordenació de varietats

susceptibles de provocar pol·linització encreuada i al mateix temps la compatibilització entre l'activitat apícola i la citrícola, potenciant el màxim desenvolupament dels dos sectors econòmics», si més no, és un avanç en comparació a Acords d'anys anteriors.

En un altre ordre de funcions, aquest Acord del 2017 fou reclamat enfront de la Secretaria del Consell per a la Unitat de Mercat (SECUM), en el marc del procediment de l'article 26 sobre el procediment en defensa dels drets i interessos dels operadors econòmics per les autoritats competents, de la Llei 20/2013, de 9 de desembre, de garantia de la unitat de mercat. Les funcions d'aquesta Secretaria inclouen el foment de la millora de la regulació econòmica; la reducció o eliminació de barreres a la unitat de mercat, exercint les funcions de la mencionada llei li atorga; així com altres funcions relacionades amb el mercat interior de serveis i la defensa de la mateixa competència. Concretament, el que es reclama davant aquest òrgan és que «aquest Acord estableix regles de distàncies dels ruscos a les plantacions de cítrics durant l'època de floració d'aquests, la qual cosa, en l'opinió de l'operador afectat, disminueix notablement la possibilitat de poder produir mel de flor del taronger en aquesta comunitat autònoma, en quedar menys terrenys disponibles per a la instal·lació de ruscos».

La SECUM, després d'estudiar el marc normatiu sectorial de possible aplicació, la inclusió de l'activitat d'apicultura en l'àmbit de la Llei de garantia de la unitat de mercat i l'anàlisi de la reclamació a la llum dels principis d'aquesta, especialment en el principi de necessitat i proporcionalitat de les actuacions de les autoritats competents, acaba per concloure que «les autoritats competents, quan regulen una activitat econòmica, deuen, en primer lloc, analitzar la raó imperiosa d'interés general que pretenen salvaguardar, que, en aquest cas estarà vinculada amb l'externalitat derivada de la producció de mandarines híbrides i, en segon lloc, avaluar la proporcionalitat de la norma triada en relació amb la raó imperiosa d'interés general invocada, de manera que no existisca un altre mitjà menys restrictiu o distorsionador per a les activitats econòmiques de producció de taronges i de producció de mel»¹⁴¹.

En definitiva, si bé aquest òrgan no entra a valorar d'una forma directa si l'Acord de 24 de març de 2017, del Consell, pel qual s'aproven mesures per a limitar la pol·linització encreuada entre plantacions de cítrics és legítim, sí que reitera que s'ha de tindre en compte la proporcionalitat de la norma en relació amb l'interés general que pretén

¹⁴¹ Informe disponible en: https://www.mineco.gob.es/stfls/mineco/economia/gum/casos_gum/26.128AGRICULTURAApicultura.pdf

salvaguardar, qüestió ja comentada en punts anteriors d'aquesta anàlisi i que, com ha quedat palés, és l'opció que afavoreix l'interés econòmic d'un sector que sobrepassa qualsevol opció de considerar un altre mitjà menys restrictiu consensuat entre ambdós sectors. Si més no, el Consell va continuar promulgant el mencionat Acord de 6 d'abril de 2018, de 22 de març de 2019, de 20 de març de 2020 i de 18 de març de 2021, pel qual s'aproven mesures per a limitar la pol·linització encreuada entre plantacions de cítrics, eliminant qualsevol menció a les ajudes indemnitzatòries als apicultors que des del 2008 fins al 2017 s'estaven proporcionant.

2.8.- Acord de 4 de març de 2022, del Consell, d'aprovació de mesures per a limitar la pol·linització encreuada entre plantacions de cítrics

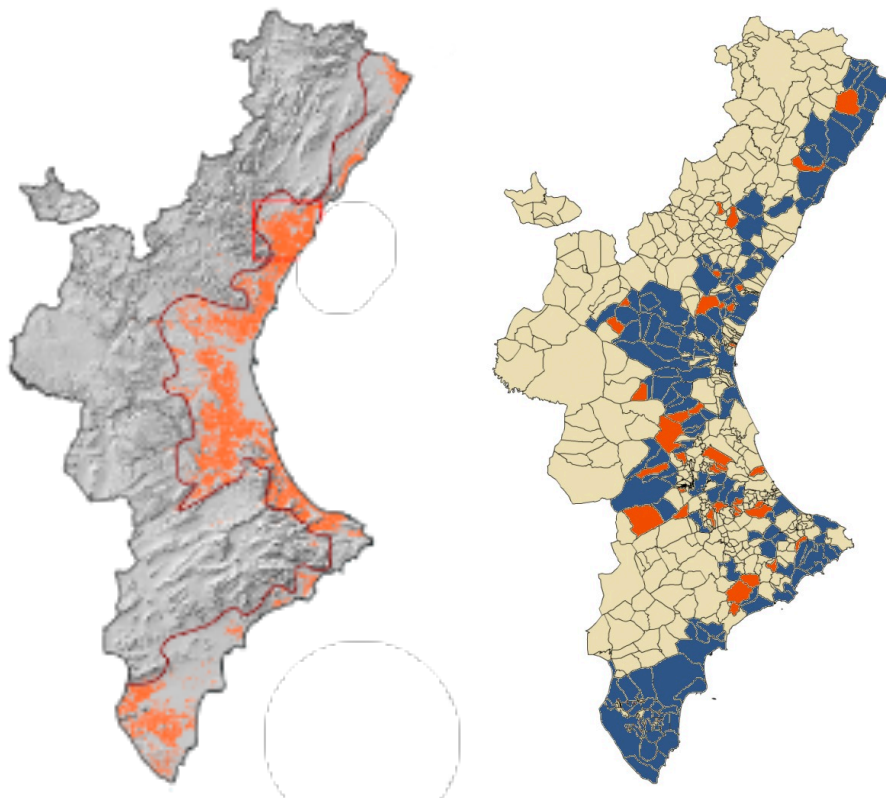
L'últim dels acords, actualment en vigor marca, com s'havia avançat, la fi d'una etapa. És en l'exposició de motius on indica que «a més, cal tindre present l'acord per què s'aproven mesures dirigides a limitar la pol·linització encreuada entre plantacions de cítrics aconseguit el 16 de febrer de 2022 pels principals actors dels col·lectius implicats. En aquest text s'inclouen tota una sèrie d'iniciatives tendents a conciliar de manera gradual els interessos de la citricultura i l'apicultura i que s'aniran implementant a partir de 2023, amb la vista posada en l'horitzó de 2026 tal com es recull en el mateix acord».

Per primera vegada s'escolta a ambdós col·lectius i malgrat la falta de transparència, puix no s'ha publicat l'acord, sembla que el Consell de la Generalitat Valenciana ha pres la decisió de deixar d'intervindre en un futur, vint-i-nou anys després d'aquell primer Decret. Contràriament a la resta d'autonomies¹⁴², ha estat el País Valencià l'únic territori on s'ha legislat contra natura, fomentant la no pol·linització, tot i ser uns dels territoris a escala nacional que més depén d'ella, fent-ho en un 70 %¹⁴³. Si bé és cert que progressivament s'ha ampliat els territoris on poder assentar colmenes, prova d'això és la imatge adjunta a continuació on l'Annex I s'observa en blau fosc i l'Annex II en taronja, i els canvis que visualment es contemplen a través dels mapes d'entre el

¹⁴² És més, la Comunitat Foral de Navarra (Resolució 381/2020, de 28 de abril, del Director General de Agricultura y Ganadería, por la que establecen las bases reguladoras para la concesión de ayudas agroambientales a la polinización en la Comunidad Foral de Navarra, y se aprueba la convocatoria para el año 2020, acogidas al régimen de mínimos), Cantabria (Resolución de 17 de marzo de 2021, por la que se convoca una prima de polinización destinada a los titulares de explotaciones apícolas de Cantabria para 2021), La Rioja (Orden ATP/37/2021, de 22 de junio, por la que se establecen las bases reguladoras de las líneas de ayuda a la apicultura de acuerdo con el Programa Nacional Apícola), i Catalunya (Ordre ACC/145/2022, de 15 de juny, per la qual s'aproven les bases reguladores de les ajudes al sector apícola per a pol·linització) en són només alguns exemples.

¹⁴³ *Ibidem* 87

2010 i 2022 en l'Annex d'aquesta anàlisi, continuen sense ser suficients per a desenvolupar d'una manera adequada la tasca apícola.

Imatge 6.- Municipis indicats en l'Annex I i Annex II i comparativa amb el territori cítricol.
Font: Elaboració pròpia a partir de les dades del Decret

3. La mobilització del sector apícola

En tota societat, la demanda, la disconformitat i la simple protesta desemboca habitualment en conflictes. Si, a més, la societat és democràtica i participativa, la manifestació pacífica en la via pública constitueix una ritualització del conflicte que ocupa als ciutadans, com a mecanisme per a fer-se escoltar davant l'opinió pública, duent a terme així l'acció col·lectiva. La Llei 27/2006, de 18 de juliol, per la qual es regulen els drets d'accés a la informació, de participació pública i d'accés a la justícia en matèria de medi ambient, defineix jurídicament aquesta participació i la seua instrumentació a través d'eines legals que la facen realment efectiva, és a dir, seguint els principis del Conveni de la Comissió Econòmica per a Europa de Nacions Unides sobre accés a la informació, la participació del públic en la presa de decisions i l'accés

a la justícia en matèria de medi ambient, conegut com el Conveni d'Aarhus, perquè els ciutadans puguen gaudir del dret a un medi ambient saludable i complir el deure de respectar-lo i protegir-lo, han de tindre accés a la informació mediambiental rellevant, han d'estar legitimats per a participar en els processos de presa de decisions de caràcter ambiental i han de tindre accés a la justícia quan tals drets els siguen negats.

Si bé és cert que, al ser aquest un àmbit de competència compartida amb les comunitats autònomes, la Llei no regula cap procediment, sinó que es limita a establir el deure general de promoure la participació real i efectiva del públic; sent les Administracions públiques les que han d'establir i tramitar els corresponents procediments. En aquest sentit, el catedràtic en dret administratiu JOAQUÍN TORNOS, en el pròleg del llibre «Els acords procedimentals en el Dret Administratiu»¹⁴⁴ explica que:

De l'Administració autoritària es va evolucionar cap a l'Administració participada (...), encara que la decisió final seguia sent un acte unilateral. L'Administració convencional suposa un pas més, ja no n'hi ha prou amb oferir la participació, quan es reclama que l'esforç per arribar a posicions comunes es formalitze. L'administrat busca garanties d'estabilitat en els acords (...).

Com a conseqüència d'aquesta falta de participació, a partir de la publicació al Diari Oficial de la Generalitat Valenciana de l'Acord de 20 de març de 2020, del Consell, pel qual s'aproven mesures per a limitar la pol·linització encreuada entre plantacions de cítrics, tingué lloc la mobilització del sector apícola. Per primera vegada i d'una forma unida, les organitzacions agràries i les associacions representatives del sector apícola valencià (Asaja-Alacant, CCPVCOAG, APAC, Ava-Asaja, La Unió, UPA i ARVA), feren arribar les seues reivindicacions mitjançant el lliurament del Pla de Viabilitat de l'Apicultura Valenciana¹⁴⁵ a la Consellera d'Agricultura, Desenvolupament Rural, Emergència Climàtica i Transició Ecològica, Mireia Mollà; el Secretari autonòmic d'Agricultura i Desenvolupament Rural i Director de l'Agència Valenciana de Foment i Garantia Agrària, Roger Llanes; i el Director General de Desenvolupament Rural, David Torres.

Convé fer ressaltar que no només es treballà conjuntament per elaborar una estratègia de sostenibilitat sectorial futura, sinó que en diverses ocasions es van recórrer front al

¹⁴⁴ Palma del Teso, A. (2000). *Los acuerdos procedimentales en el derecho administrativo*. Tirant lo Blanch.

¹⁴⁵ Pla disponible en: <https://apiads.es/wp-content/uploads/2021/01/Plan-de-viabilidad-de-la-apicultura-valenciana.pdf>

Tribunal Superior de Justicia de València alguns dels Acords comentats al llarg d'aquesta anàlisi, encara que finalment tots foren desestimats¹⁴⁶. Malgrat això, en 2020 es tornà a interposar recurs contenciós administratiu de forma conjunta entre les organitzacions agràries i apícoles mencionades, en defensa dels drets i interessos dels apicultors.

Tanmateix, fou durant l'estiu de 2020 quan, sense previ comunicat a les organitzacions apícoles, la Conselleria va publicar una modificació de la Llei 6/2003, de 4 de març, de la Generalitat, de Ramaderia de la Comunitat Valenciana, incorporant-se en l'article 150.31 com a infracció greu «l'assentament de ruscos en llocs no permesos per l'acord del Consell, pel qual s'aproven mesures per a limitar la pol·linització creuada entre plantacions de cítrics, en tres exercicis consecutius, i que els agricultors afectats hagen presentat denúncies davant la Conselleria en els tres exercicis», corresponent una sanció d'entre 3.001 fins a 60.000 euros. Aquest canvi legislatiu provocà una revolta entre el sector¹⁴⁷, que propicià finalment la retirada de la reforma.

Per concloure, i com deia l'il·lustre jurista GARCÍA DE ENTERRÍA, «l'acte unilateral assegura eficaçment la submissió, però és incapaç de suscitar l'entusiasme i el desig de col·laboració»¹⁴⁸.

¹⁴⁶ Vid la Sentència 1311/2012, desestimant el recurs contra l'Acord de 26 de març de 2010; la Sentència 1066/2014, desestimant el recurs contra l'Acord de 3 març de 2011; la Sentència 437/2015, desestimant el recurs contra l'Acord de 23 de març de 2012; i la Sentència 581/2016 desestimant el recurs contra l'Acord d'1 de març de 2013.

¹⁴⁷ Un exemple d'aquesta mobilització: <https://www.levante-emv.com/comunitat-valenciana/2020/11/06/camionada-apicultores-frente-ley-ganaderia-22305340.html>

¹⁴⁸ García de Enterría, E. (1993). *Curso de Derecho Administrativo*, I, 648.

IV.- CONCLUSIONS

«Per ella sols, tan sols per ella (la flor de taronger), dic el compromís de tornar altre jorn»¹⁴⁹.

Finalitzant amb el poema que ha introduït aquesta anàlisi, la riquesa i varietat de la biodiversitat del País Valencià deu ser objecte de protecció, ja siga la flora o la fauna, els cítrics o les abelles. El model normatiu vigent, l'excepcionalitat normativa valenciana, atempta contra una convivència consolidada abans de la dècada dels noranta i, a la fi, contra la garantia de futur del poble valencià. A tall de recapitulació, cal replantejar l'actualitat d'acord amb les següents conclusions:

Primera.- La globalització econòmica, les successives ampliacions de la Unió Europea i el mateix desenvolupament econòmic dels Estats membres introdueix nous reptes per a l'agricultura, l'apicultura i el medi rural, que afecten la capacitat productiva d'ambdós sectors, la indústria agroalimentària, la competitivitat i la diversitat dels espais rurals. Tot això unit a les noves exigències en relació amb la conservació del medi ambient, la seguretat i la qualitat dels aliments, el benestar animal, la preservació del paisatge, la biodiversitat i el canvi climàtic, fa d'obligat compliment repensar i propiciar una nova organització estructural més acord amb els principis econòmics, socials i, sobretot, ambientals, que regeixen l'actualitat.

És més, el Parlament Europeu ha instat els Estats membres perquè aporten més fons per a defensar a les abelles, posant especial atenció en la cura del seu estat de salut, insistint en la defensa de l'activitat apícola com a peça rellevant del medi agrari europeu i també dels ecosistemes naturals.

Segona.- La integració dels mercats internacionals i la liberalització de les relacions comercials han situat al llarg dels anys a l'agricultura citrícola valenciana davant un escenari molt competitiu amb nous desafiaments, com tractar de desestacionalitzar l'oferta i comercialitzar i rendibilitzar el seu producte. Aquesta situació ha derivat en legislar, d'una banda i una vegada comprovat el problema de certes varietats de mandarines híbrides, subvencionant la modificació de les plantacions; d'altra banda, expulsant l'apicultura valenciana de la pràctica totalitat del País Valencià en primavera.

¹⁴⁹ *Ibidem* 1.

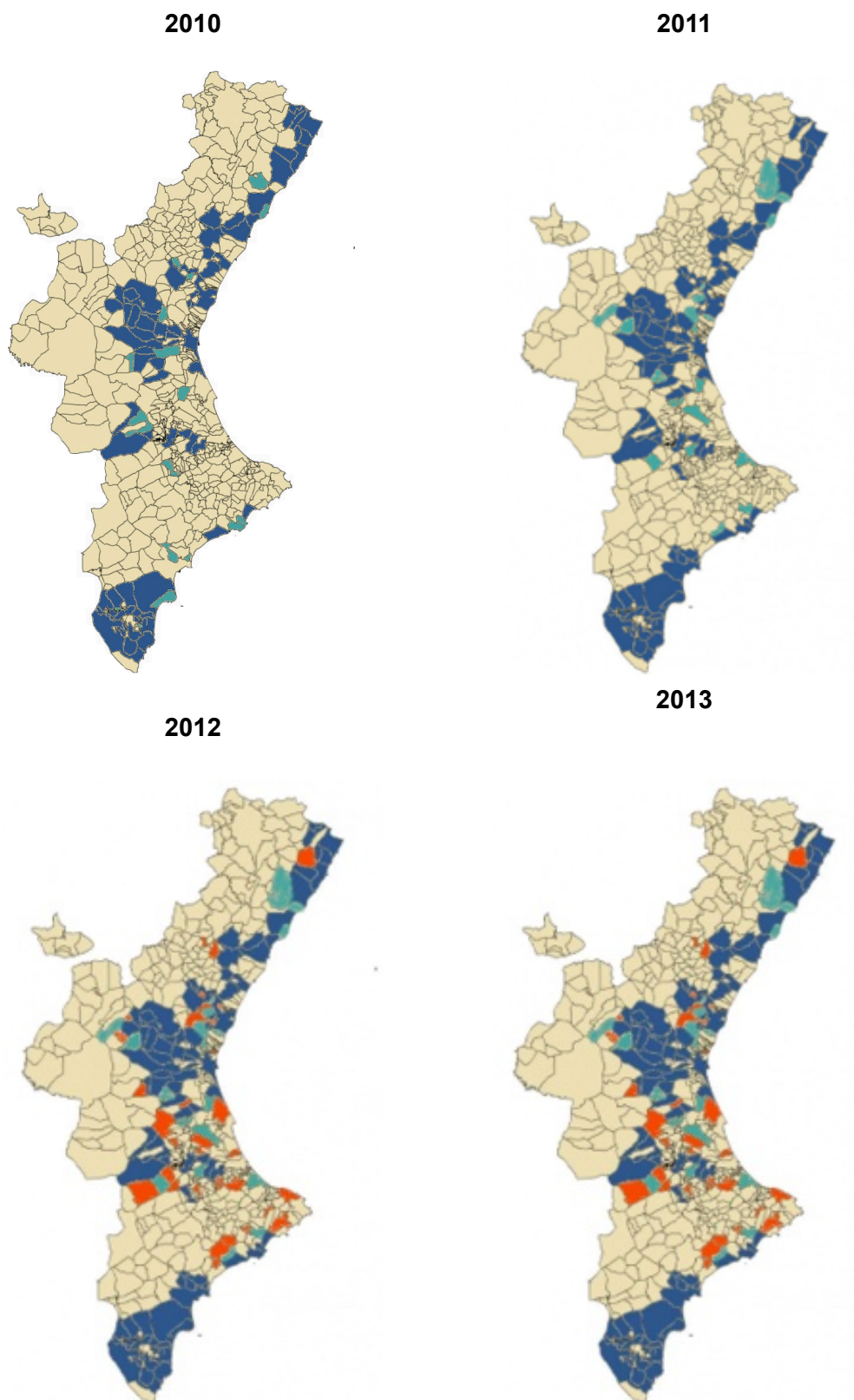
Front aquest escenari i amb la fi de “la pinyolà” *ad calendas graecas*, resulta necessari un canvi de paradigma legislatiu que ha de posar el focus d’atenció en compartir sinergies per aconseguir unes economies intel·ligents, sostenibles, inclusives i que no deixen de banda la idiosincràsia d’aquestes activitats, abandonant les carències estructurals analitzades.

Tercera.- Cal treballar en una legislació realitzada *ex novo* que supere la manca de participació en el procés de normativització d’èpoques pretèrites. Mitjançant la col·laboració dels agents implicats en la presa de decisions en matèria de protecció del medi ambient, perquè la pol·linització així com la subsistència del medi rural i el que l’envolta són aspectes que requereixen una elevada protecció, es poden aconseguir fins molt diversos.

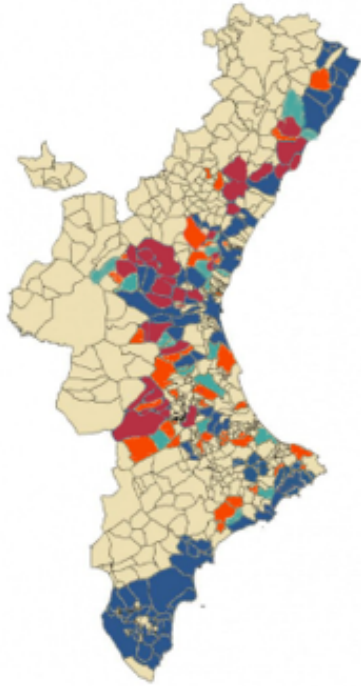
Legitimar l’actuació administrativa; millorar la informació del Consell de la Generalitat Valenciana; construir un cert consens social entorn de la decisió; aconseguir un major compliment de la normativa augmentant les possibilitats d’una aplicació efectiva; propiciar una millor integració social entre ambdós sectors, evitant procediments judicials; i augmentar el grau de control de l’activitat de les Administracions públiques, fent-la visible per a la comunitat, constitueix, en definitiva, alguns dels beneficis que s’obtidrien segons aquest procés, actuant, efectivament, d’acord amb l’interés general.

ANNEX

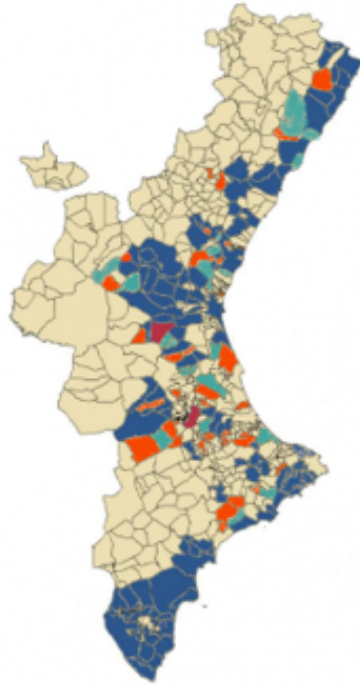
Evolució dels requisits establerts per assentar colmenes en els diferents municipis d'acord amb els Annexes I (blau fosc), II (blau clar) i III (taronja) dels diferents Acords.

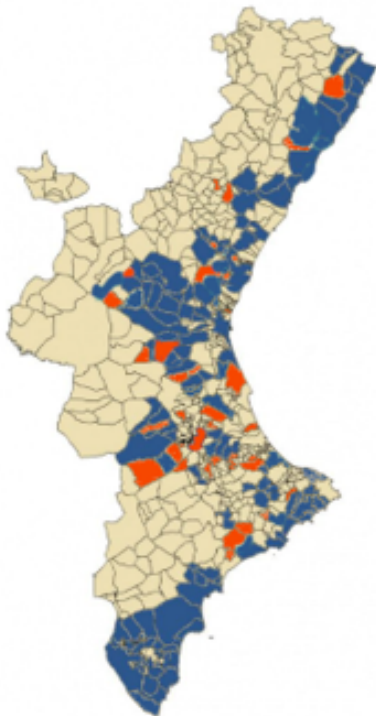
2014

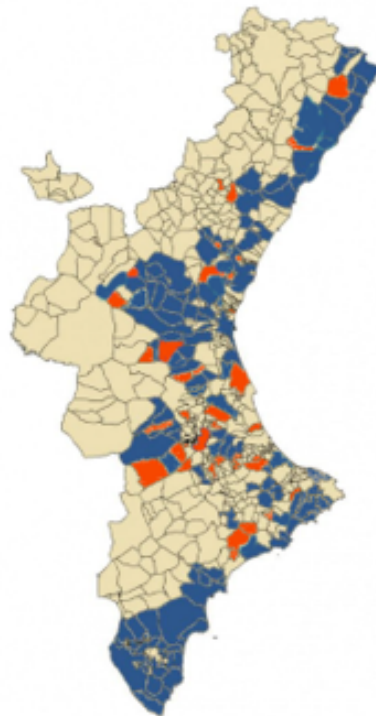
2015

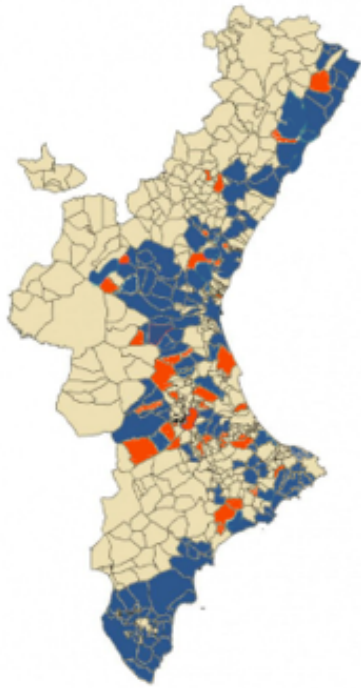
2016

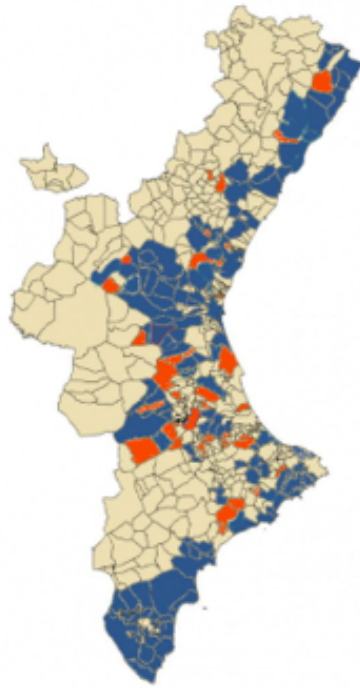
2017

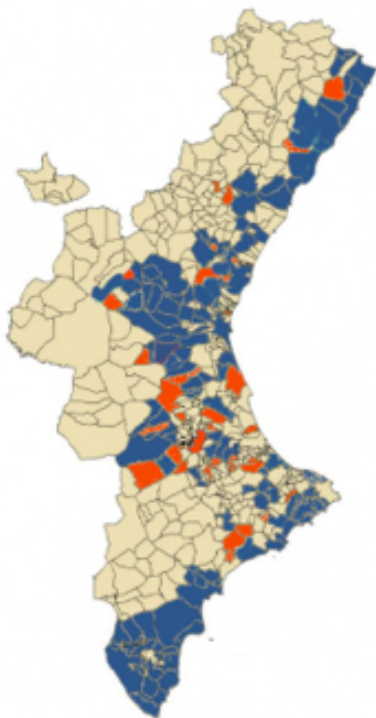
2018

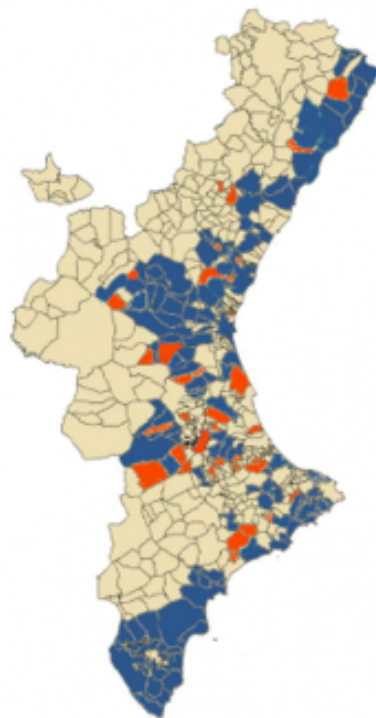
2019

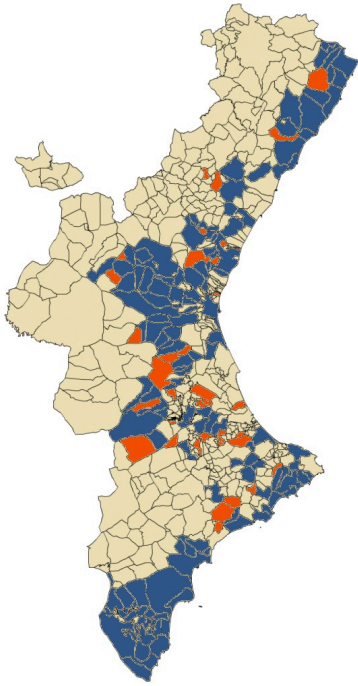
2020

2021

2022

Font: Elaboració pròpia

BIBLIOGRAFIA

Abad, V. et al. (1989). La fruta daurada: 750 anys amb taronges. Generalitat Valenciana.

Acosta, P. (2016). El interés general como principio inspirador de las políticas públicas. *Revista General del Derecho Administrativo*, 41.

Adell, R. (1993). Movimientos sociales y participación política. *Revista de Estudios Políticos (Nueva Época)*, 82, 177-194.

Agudo, MM. (1992). El Fuero de Daroca. Introducción, edición crítica, traducción, estudio léxico y concordia. Centro de Estudios Darocenses de la Institución Fernando el Católico, Diputación de Zaragoza. <http://www.derechoaragones.es/i18n/consulta/registro.cmd?id=601748>

Agustí, M. (2003). Citricultura (2a. ed.). Mundi-Prensa.

Albert-Rubio, J., Cruz, M. (2006). El Decreto de la "pinyolá": prohibido polinizar. *La Fertilidad de la Tierra: Revista de agricultura ecologica*, 25, 41-41

Allen-Wardell, G., et al. (1998). The potential consequences of pollinator declines on the conservation of biodiversity and stability of food crop yields. *Conservation Biology*, 12, 8-17. <https://www.jstor.org/stable/2387457>

Ancillo, G., Medina, A. (2014). Monografías botánicas. Jardín Botánico de la Universitat de València Volumen 2: Los cítricos.

Aristóteles,. Pallí, J. (2018). Investigación sobre los animales. Gredos. <http://www.hermanosdearmas.es/wp-content/uploads/2017/12/aristoteles-investigacion-sobre-los-animales-gredos.pdf>

Baguley, D. (2020). Pollination services assured for NSW farmers. NSW Farmers' Association. https://nswfarmers.org.au/NSWFA/Posts/The_Farmer/Environment/Pollination_services_assured_for_NSW_farmers.aspx

Barnes, J. (1998). El principio de proporcionalidad. Estudio preliminar. Cuadernos De Derecho Público, (5), 15-51. <https://revistasonline.inap.es/index.php/CDP/article/view/509>

Bono, R., Soler, J. & Fernández-de-Córdova, L. (1985). Variedades de agrios cultivadas en España. Generalitat Valenciana, I.V.I.A. https://redivia.gva.es/bitstream/handle/20.500.11939/8172/1985_Bono_Variedades.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Botías, C., Sánchez-Bayo, F. (2018). Papel de los plaguicidas en la pérdida de polinizadores. Ecosistemas, 27 (2), 34-41. <https://doi.org/10.7818/ECOS.1314>

Brittain, CA., et al. (2010). Impacts of a pesticide on pollinator species richness at different spatial scales. Basic and Applied Ecology, 11 (2), 106-115. <https://doi.org/10.1016/j.baae.2009.11.007>

Broushaki, F. et al. (2016). Near Eastern genomes from Iran. Science, 353 (6298). <https://www.science.org/doi/10.1126/science.aaf7943>

Carmona, MA. (1999). La apicultura sevillana a fines de la Edad Media. Revista española de estudios agrosociales y pesqueros, 185, 131-154. https://www.mapa.gob.es/ministerio/pags/biblioteca/revistas/pdf_reeap/r185_06.pdf

Castán, JL. (2010). Suma de Fueros de Teruel, Albarracín y la villa de Mosqueruela en 1531. Instituto de Estudios Turolenses. https://www.academia.edu/17565970/Suma_de_Fueros_de_Teruel_Albarrac%C3%ADn_y_la_villa_de_Mosqueruela_en_1531_Edici3n_Introducci3n_y_notas_por_Jos3_Luis_Cast3n_Esteban_Instituto_de_Estudios_Turolenses_Teruel_520_p3ginas_2010_

Castañe, J. (1989). El Fuero de Teruel. Edición crítica con introducción y traducción. Ayuntamiento de Teruel. <http://www.derechoaragones.es/i18n/consulta/registro.cmd?id=601752>

Chambers, R., Conway, G. (1992). Sustainable rural livelihoods: practical concepts for the 21st century. Institute of Development Studies.

Cheung, S. (1973). The Fable of the Bees: An Economic Investigation. *The Journal of Law & Economics*, 16 (1), 11–33. <http://www.jstor.org/stable/724823>

Comunitat Valenciana. Cova de l'Aranya. Recuperat el 30 de març de 2021, de <https://www.comunitatvalenciana.com/va/valencia/bicorp/monuments/cova-de-l-aranya>

Columela, LJM. (1988). *De los trabajos del campo (De re rustica)*. Siglo XXI de España Editores.

Contreras, FJ. (2020). Los efectos de la enfiteusi en los reinos peninsulares durante la Baja Edad Media: reflexiones sobre los derechos y obligaciones de las partes contratantes. *Revista da Faculdade de Direito da Universidade de Lisboa*, LXI, 2, 257-288.

Crane, E. (1991). *Bees and beekeeping: science, practice and world resources*. Cornell University Press.

Crane, E. (1983). *The Archaeology of Beekeeping*. Duckworth

Crane, E. (2001). *The rock art of honey hunters*. International Bee Research Association.

Crane, E. (1999). *The world history of beekeeping and honey hunting*. Routledge.

De los mozos, JL. (1976). El Derecho agrario. Estado actual de la cuestión. *Anuario de Derecho civil*.

De Sevilla, I. (2004). Etimologías. Biblioteca de Autores Cristianos. (Obra original publicada entre el 627 i 630).

Domingo, E. (2008). El Fuero de Requena. M.I Ayuntamiento de Requena, Archivo Municipal de Requena y Centro de Estudio Requenenses. https://www.requena.es/sites/default/files/Departamentos/cultura/publicaciones/fuentes_documentales/el_fuero_de_requena_eugenio_domingo_iranzo_2008.pdf

Domínguez, A. (1991). Aproximación al mundo de las abejas en los autores grecolatinos. Estudios humanísticos. Filología., 13, 33-44. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=104754>

Escolano, G. (1610). Decada primera de la historia de la insigne y Coronada ciudad y Reyno de Valencia.

Estellés, VA. (1986). Ram Diürn. Proa

FAO. Acción mundial de la FAO sobre servicios de polinización para una agricultura sostenible. [https:// www.fao.org/pollinaCon/es/](https://www.fao.org/pollinaCon/es/)

Fernández, JI. (2018). Las abejas y el Derecho. Reus.

Gallai, N., Vaissière, BE. (2009). Guidelines for the economic valuation of pollination services at a national scale. FAO. <https://www.fao.org/3/at523e/at523e.pdf>

García, A. (2018). La protección jurídica y administrativa de las abejas. *Actualidad Jurídica Ambiental*, 80

García, G. (2001). Un siglo de Derecho Agrario. Conferencia pronunciada en la Facultad de Derecho de Zaragoza, el 5 de abril de 2001, con ocasión de la Clausura del VI Curso de Derecho Agrario.

García-Papi, M.A., García-Martínez, L. (1984). Fruit set and development in seeded and seedless Clementine mandarin. *Scientia Horticulturae*, 22, 113-119. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/0304423884900906?via%3Dihub>

Genise, JF., et al. (2020). 100 Ma sweat bee nests: Early and rapid co-diversification of crown bees and flowering plants. *PLoS ONE* 15 (1), 1-20. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0227789>

Giménez-Candela, M. (2020). Abejas y Covid-19: una regulación jurídica necesaria. *dA. Derecho Animal (Forum of Animal Law Studies)* 11, (4), 9-11. <https://doi.org/10.5565/rev/da.558>

González-Varas, S. (2001). La irrupción de las negociaciones en el Derecho Administrativo: transacciones, convenios, arbitrajes. *Revista de Estudios de la Administración Local*, 286-287.

Gordon, J., David, L. (2003). Valuing honeybee pollination. Rural Industries Research and Development Corporation. <https://www.agrifutures.com.au/wp-content/uploads/publications/03-077.pdf>

Greenpeace. (2014). Alimentos bajo amenaza. Valor económico de la polinización y vulnerabilidad de la agricultura española ante el declive de las abejas y otros polinizadores. Greenpeace.

Guardia, I. (2000). La naranja entre milenios. 30 años de citricultura con Leopoldo Arribas. *Phytoma*.

Hendy, J., Colonese, A.C., Franz, I. et al. (2018). Ancient proteins from ceramic vessels at Çatalhöyük West reveal the hidden cuisine of early farmers. *Nat Commun* 9, 4064 (2018). <https://doi.org/10.1038/s41467-018-06335-6>

Jordan, A., et al. (2021). Economic Dependence and Vulnerability of United States Agricultural Sector on Insect-Mediated Pollination Service. *Environmental, Science and Technology*, 55, 4, 2243–2253. <https://pubs.acs.org/doi/full/10.1021/acs.est.0c04786>

Klein, A., et al. (2007). Importance of pollinators in changing landscapes for world crops. *Proceedings of The Royal Society*, 274, 1608, 303–313. <https://doi.org/10.1098/rspb.2006.3721>

Lapeña, Al., Agudo, MM. (2003). El Fuero de Ejea de los Caballeros y su difusión. Diputación de Zaragoza, El Justicia de Aragón. <http://www.derechoaragones.es/i18n/consulta/registro.cmd?id=608318>

López Alamo, P. (1994). La Polinización citrícola, normativa legal y experiencias. Trabajo de fin de carrera. Escuela Universitaria de Ingeniería Técnica Agrícola de Valencia.

MAGRAMA. (2015). Informe Nacional sobre el Estado de la Biodiversidad para la Alimentación y la Agricultura. Elaborado para el Informe FAO sobre el Estado de la Biodiversidad para la Alimentación y la Agricultura en el Mundo. Ministerio de Agricultura, Alimentación y Medio Ambiente.

MAPA (2020). El sector apícola en cifras: Principales Indicadores Económicos. Subdirección General de Producciones Ganaderas y Cinegéticas, Dirección General de Producciones y Mercados Agrarios.

Marshall, A. (2021). California's almond trees rely on honey bees and wild pollinators, but a lack of good habitat is making their job harder. *Berkeley Journalism*. <https://journalism.berkeley.edu/projects/californias-almond-trees/>

Martí, B. (1983). El naixement de l'agricultura en el País Valencià. Del Neolític a l'Edat de Bronze. Universitat de València. Secretariat de Publicacions.

Mateu, A., et al. (1993). La apicultura valenciana. Tradición y aprovechamiento. Generalitat Valenciana

Matheson, AG. (1991). Managing honey bee pollination of kiwifruit (*actinidia deliciosa*) in New Zealand - A Review. *ISHS Acta Horticulturae*, 288, 213-219. <https://doi.org/10.17660/ActaHortic.1991.288.31>

Miñarro, M., García, D., Martínez-Sastre, R. (2018). Los insectos polinizadores en la agricultura: importancia y gestión de su biodiversidad. *Ecosistemas*, 27 (2), 81-90. <https://doi.org/10.7818/ECOS.1394>

Montagud, E. (2018). La abeja y la miel en el simbolismo. Los ojos de Hipatia, 10. <https://losojosdehipatia.com.es/cultura/historia/la-abeja-y-la-miel-en-el-simbolismo/>

Montes, M. (2014). La abeja y las escenas de apicultura en el antiguo egipto: concepción, desarrollo y evolución. BAEDE, Boletín de la Asociación Española de Egiptología, 23, 157-220. <https://www.aedeweb.com/assets/8-LA-ABEJA-Y-LAS-ESCENAS-DE-APICULTURA-EN-EL-ANTIGUO-EGIPTO.-CONCEPCIÓN-DESARROLLO-Y-EVOLUCIÓN.pdf>

Morell-Monzó, S., et al. (2022). Cartography of citrus crops abandonment using altimetric data: LiDAR and SfM photogrammetry. *Revista de Teledetección*, 59, 49-60. <https://doi.org/10.4995/raet.2022.16698>

Navarro, L. (1976). The Citrus Variety Improvement Program in Spain. *Proceedings of the Seventh Conference of the IOCV*, 198-203.

Ollerton, J., et al. (2011). How many flowering plants are pollinated by animals?. *Oikos*, 120, 321–326. <https://doi.org/10.1111/j.1600-0706.2010.18644.x>

Ortego, P. (2015). Hurto de colmenas: Apuntes históricos. *Cuadernos de Historia del Derecho*, 22, 47-71. https://doi.org/10.5209/rev_CUHD.2015.v22.50530

Palma del Teso, A. (2000). Los acuerdos procedimentales en el derecho administrativo. *Tirant lo Blanch*.

Paracelso, T. (1988). *Historia de las plantas*. Gredos.

Peña, L., et al. (2000). Posibilidades de la transformación genética para la mejora de los cítricos. *Levante Agrícola: Revista internacional de cítricos*, 352, 297-206.

Pérez, A. (1997). Los Fueros extensos y el Derecho Común. *Anales de derecho*, 15, 75-86. <https://digitum.um.es/digitum/bitstream/10201/8471/1/Los%20Fueros%20extensos%20y%20el%20Derecho%20Comun.pdf>

Pérez, A. (2016). Legislación Foral Aragonesa. La compilación romance de Huesca (1247-1300). Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado. https://www.boe.es/biblioteca_juridica/abrir_pdf.php?id=PUB-LH-2016-8

Piqueras, J. (2012). El paisatge cítrícola davant els nous reptes de canvi. *Horts de tarongers: visions culturals d'un paisatge*, 139-152.

Polo, G. (1999). Abejas, enjambre, colmena: evolución históricojurídica a la luz del fuero de cuenca. Universidad de Castilla-La Mancha. https://www.boe.es/biblioteca_juridica/anuarios_derecho/abrir_pdf.php?id=ANU-R-2021-50041900440

Pols SG., et al. (2016). The assessment report of the Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services on pollinators, pollination and food production. Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.2616458>

Pons, J., et al. (1995) Polinización cruzada en cítricos I. Incidencia comercial. *Levante Agrícola*, 332, 201-207.

Pons, J., et al. (1995) Polinización cruzada en cítricos II. Efecto del viento. *Levante Agrícola*, 333, 326-329.

Pons, J., et al. (1995) Polinización cruzada en cítricos III. Polinización entomofílica. Efecto de repelentes. *Levante Agrícola*, 337, 291-295.

Ramis, R., Ramis, P. (2015). El libro de los juicios (Liber Iudiciorum). Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado. https://www.boe.es/biblioteca_juridica/abrir_pdf.php?id=PUB-LH-2015-2

Rico, J. (2015). ¿Sabías que... El valor económico de la polinización de las abejas en España es de casi 3.000 millones de euros anuales?. *Desarrollo Rural y Sostenible*, 25, 17.

Rounsevell, MDA., et al. (2006). A coherent set of future land use change scenarios for Europe. *Agriculture Ecosystems and Environment*, 114, 57-68. <https://doi.org/10.1016/j.agee.2005.11.027>

Sánchez, A. (2000). El Derecho agrario en España: perspectiva histórica y prospectiva. *Derecho agrario y alimentario*, 37, 19-20.

Science for Environment Policy. (2020). Pollinators: importance for nature and human well-being, drivers of decline and the need for monitoring. Future Brief 23. Brief produced for the European Commission DG Environment.

Segrelles, JA. (1989). La apicultura valenciana: un aprovechamiento agrario tradicional. *Cuadernos de Geografía de la Universitat de València*, 45, 73-88. <https://ojs.uv.es/index.php/CGUV/article/view/14925/13572>

Simon-Delso, N., et al. (2015). Systemic insecticides (neonicotinoids and fipronil): trends, uses, mode of action and metabolites. *Environmental Science and Pollution Research*, 22, 5-34. <https://link.springer.com/article/10.1007/s11356-014-3470-y>

Tabárez, A. (2012). Las "Geórgicas" de Virgilio en la traducción de Juan de Arona (1867). Alicante : Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes.

Tünde, M. (2017). Legislació històrica de la família catalana medieval i moderna. *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, XXVIII, 163-196. <https://doi.org/10.2436/20.1001.01.169>

Ureña, R., Escutia, R. (2003). El Fuero de Cuenca: (formas primitiva y sistemática: texto latino, texto castellano y adaptación del Fuero de Iznatoraf). Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha.

Valcárcel, JA. (1795). Agricultura general, y gobierno de la casa de campo: en que por estenso se trata de todos los bienes del campo, con los nuevos descubrimientos, y metodos de cultivo para la multiplicacion de los granos: y del aumento en la cria de ganados, y en lo demás dependiente de una casa de campo: todo con especiales avisos, è instrucciones.

Weinstock, G., et al. (2006). Insights into social insects from the genome of the honeybee *Apis mellifera*. *Nature.*, 443, 931-949. <https://doi.org/10.1038/nature05260>

Wheler, G. (1682). A Journey into Greece. Cademan. <https://books.google.es/books?id=xt1OAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=es#v=onepage&q&f=false>

Winfree, R., et al. (2018). Species turnover promotes the importance of bee diversity for crop pollination at regional scales. *Science*, 359, 791-793. <https://www.science.org/doi/10.1126/science.aao2117>

Wu, G., Terol, J., Ibanez, V. et al. (2018). Genomics of the origin and evolution of Citrus. *Nature* 554, 311-316. <https://doi.org/10.1038/nature25447>

Zaragoza, S. (1993). Pasado y presente de la citricultura española. Generalitat Valenciana

Zeledón, R. (2004). Estado del derecho agrario en el mundo contemporáneo. Cuaderno Técnico de Desarrollo Rural, 29.